

המרכז לחקר האשה ביהדות
ע"ש פניה גוטספלד הלר

האשה ביהדות

סדרת דיונים

חם' 7

"מעשה ידיה"

אשה בין עבודה ומשפחה

עורכת: טובה כהן

אוניברסיטת בר-אילן

המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר

האשה ביהדות : סדרת דיונים מס' 7

"מעשה ידיה"
אשה בין עבודה ומשפחה

אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 52900

ISSN 1565-0413

אייר תשס"א (אפריל 2001)

המרכז לחקר האשה ביהדות
ע"ש פניה גוטספלד הלר
טל. 03-5318286
פקס. 03-5351233
jwmn@mail.biu.ac.il
website: www.biu.ac.il/js/jwmn

המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר

המרכז הבין-תחומי לחקר האשה ביהדות פועל כיחידה עצמאית בפקולטה ליהדות באוניברסיטת בר-אילן ומטרותיו הן מחקריות וחינוכיות-ציבוריות. המרכז מעודד מחקר שנועד להעשיר את הידע שלנו על ההיסטוריה של האשה היהודיה ועל מקומה בחיי החברה, הדת, המשפט והיצירה היהודיים. המרכז יוזם לשם כך תכנית פרסומים, מקיים כנסים אקדמיים וכן תומך במחקרים ספציפיים.

המרכז רואה חשיבות בהשפעה על התחום החינוכי-ציבורי ויוזם פעולות המכוונות להשפעה על המודעות הציבורית באשר למקומה של האשה ביהדות. לשם כך לוקח המרכז חלק בפעולות המיועדות לשינוי המודעות הנשית הדתית וכן פונה אל הציבור הרחב בפורומים ציבוריים שונים. מתוך מטרה להוות גורם משפיע בתחום החינוך יוזם המרכז השתלמויות מורים והכנת תכניות לימודים בתחומים המבטאים את ייחודה של האשה היהודיה.

בראש המרכז עומדת פרופ' טובה כהן.

ד"ר רות הלפרין-קדרי	פרופ' יפה ברלוביץ	חברי ההנהלה: פרופ' משה גרסיאל (יו"ר)
ד"ר יוסף פליישמן	פרופ' שמואל פינר	פרופ' דפנה יזרעאלי
	ד"ר מרגלית שילה	פרופ' אריה פרימר

תוכן העניינים

3	יחסי עבודה ומשפחה, המקרה של נשים במעמדות הביניים בישראל	דפנה יזרעאלי
17	פילנטרופיה כנתיב נשי לספירה הציבורית	מרגלית שילה
27	עבודה, אמהות ופועלות - על פי "דבר הפועלת"	תמר שכטר
35	עבודת האישה היהודייה בחברה המסורתית של מראקש	אלישבע שטרית

הקדמה

המתח בין המחויבות לעבודה שמחוץ לבית ובין המחויבות למשפחה ולבית הולך ונעשה לאחת הבעיות המרכזיות של המשפחה המודרנית. הבעייתיות הולכת ומחריפה ככל שעולה מספר הנשים העובדות מחוץ לביתן, וככל שנשים אלה מפתחות מחויבות לעבודתן. החברה המודרנית מבינה יותר ויותר כי היחסים בין עבודה שמחוץ לבית ובין חיי המשפחה אינם רק באחריותה של האשה אלה של שני בני הזוג. חוקרים שואלים היום, למשל, כיצד משפיעה המציאות החדשה של מחויבות נשים לעבודתן על חלוקת העבודה בין שני המינים בבית, ומשפחות לא-מעטות מנסות למצוא פתרונות שיאפשרו לגבר ולאשה כאחד לעסוק בעבודה מחוץ לבית תוך חלוקת האחריות לבית ולמשפחה. אולם באופן מסורתי נתפסה בעיית האיזון בין שני התחומים כבעייתה של האשה, וגם היום בקרב משפחות רבות עדיין נמצא הפתרון בהטלת עול כפול - עבודה מחוץ לבית ובתוכו - על האשה.

באייר תש"ס (מאי 2000) קיים "המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הר"ר שבאוניברסיטת בר-אילן כנס בשם "מעשה ידיה" - אשה בין משפחה לעבודה" בו נבחנה הבעיה גם כהתבטאותה בחיי האשה הישראלית היום וגם בתופעות שונות בהיסטוריה של האשה היהודיה. בקובץ שלפניכם קיבצנו אותן הרצאות שעסקו במקרה הישראלי המודרני ובכמה משורשיו ההיסטוריים.

הקובץ נפתח במאמרה של הסוציולוגית דפנה יזרעאלי, המתארת את התפתחות מערכת היחסים בין עבודה ובית בהיסטוריה של הנשים מתקופת הישוב ועד ימינו. על רקע ההתפתחות לאורך תקופה זאת היא מעמידה את בעיותיהן הספציפיות של נשים ישראליות בתעשיית ההיי-טק כמקרה קיצוני של התנגשות עכשווית בין עבודה ובית.

שלושת המאמרים האחרים חוזרים לשורשי החוויה הישראלית בדרכים שונות: אלישבע שטרית מתארת במאמרה את עבודתן של נשים מחוץ לביתן במראקש שבמרוקו בראשית המאה ה-20, עבודה שחיזקה את מעמדן בתחום המשפחה, ואף יצרה תגובת נגד של הרבנים. גם מרגלית שלה מתארת חברה מסורתית - הישוב הישן בירושלים בסוף המאה ה-19 - וגם היא עומדת על כך כי פעילותן של נשים מחוץ לביתן (במקרה הזה - פעילות פילנטרופית) יצרה להן נתיב לתחום הציבורי. תמר שכטר עוסקת במאמרה בתקופת הישוב מתוך נקודת התצפית המעניינת של המאמרים שהתפרסמו ב"דבר הפועלת". במאמרה היא מוכיחה כי ההתלבטות בין עבודה מחוץ לבית ובין טיפוח הבית והמשפחה שהטרידה הרבה מן הנשים העובדות בתקופה זאת, כמעט לא התבטאה מעל דפי כתב העת.

מאמרים אלה מהווים דוגמא למחקר שהולך ונעשה בהיסטוריה של האשה היהודיה ולקשר החי שבין חייהן של נשים יהודיות בעבר ובין בעיותיהן ועיסוקיהן של נשים יהודיות מודרניות. **המרכז לחקר האשה ביהדות** רואה בעיסוק בשורשים ההיסטוריים והתרבותיים של האשה **יהודיה** בסיס מפרה לדיון העכשווי החשוב, וקורא לחוקרים ולמורים לחקור וללמד נושאים אלה.

יחסי עבודה ומשפחה המקרה של נשים במעמדות הביניים בישראל

דפנה יזרעאלי

מבוא

מאמר זה נועד להיות מבוא לבחינת מערכת היחסים שבין עבודה למשפחה בישראל מנקודת מבט היסטורית.¹ כתחום מחקרי הנושא יחסי עבודה-משפחה הוא נושא חדש יחסית; עד לשנות ה-70 נתפשו ההסדרים הקיימים בין המינים כמובנים מאליהם ולא עלו כלל לדיון. הנושא החל לעורר עניין עם כניסתן של חוקרות פמיניסטיות לתחום המחקר האקדמי ועם גידול כוח העבודה של הנשים הנשואות בנות המעמד הבינוני. יציאתן של נשים אלו מהבית הציבה אתגר למודל המשפחה האידיאלי שכלל גבר מפרנס (במשרה מלאה), אשה עקרת בית (במשרה מלאה) וצאצאים. מספרן של הנשים שחלקו עם הגברים את תפקיד המפרנס, הלך וגדל, ועורר את החוקרים לשאול, בין היתר, כיצד משפיעה מציאות חדשה זו על חלוקת העבודה בין שני המינים בבית, וכיצד משפיעים המשפחה והבית על חוויותיהן של נשים במקומות העבודה.² בתחילת המאמר אביא סקירה היסטורית תמציתית בנושא יחסי עבודה-משפחה במטרה להבליט את חוסר הרציפות במעבר מחברה חקלאית לחברה תעשייתית. סקירה זאת תיצור את ההקשר הדרוש לניתוח היחסים בין עבודה למשפחה בישראל מתקופת היישוב ועד לסוף המאה ה-20.

החברה הטרום-תעשייתית

חוקרי ההיסטוריה של העבודה מצביעים על כך שבמהלך המהפכה התעשייתית, נוצרה הפרדה ראשונה בהיסטוריה, בין העבודה בשכר ובין עבודות הבית (קסלר-הריס, 1981). בתקופה הטרום תעשייתית, בחברות שהיו חקלאיות בעיקרן, והמשפחה חיה ועבדה במשק, היה משק הבית ליחידה המרכזית - חברתית וכלכלית - ולא המשפחה הביולוגית. המשק היה יחידה של ייצור, צריכה ורבייה. גברים, נשים, ילדים וקרובי משפחה אחרים, שוליות ומשרתים - כולם עבדו זה לצד זה וייצרו את מירב צורכי מחייתם. הרעיונות שהמשפחה הביולוגית זקוקה לפרטיות, ושקטינים זקוקים למידה רבה של תשומת לב הורית היו עדיין רחוקים ורווחו רק בשלהי המאה ה-19, כשמושג המשפחה עוצב מחדש ולא נתפס עוד כיחידה כלכלית, אלא כיחידה רגשית בעיקר. בראש משק הבית עמד הגבר, והעבודה נקבעה על פי חלוקה מגדרית, גם אם הגבר לא היה המפרנס היחיד או הראשי. גברים ונשים לא הוגדרו בעיקר על פי הספירות (Spheres) השונות שלהן. האישה הוגדרה כנחותה. והנחת היסוד הייתה שזכותו של האב - ראש משק הבית - לצפות ליחס של כבוד וציות מאשתו ומילדיו (ויליאמס 2000:20).

החברה התעשייתית

המהפכה התעשייתית יצרה הפרדה בין מקום העבודה ובין הבית מבחינת המרחב והתרבות. בית החרושת, מקום עבודה מקצועי שבו היה הפועל עובד יום שלם ולא מופרע בעבודתו מצד המשפחה, נחשב לאחת היצירות הנפלאות של העידן הקפיטליסטי החדש ולמעוז יעילותו. לשוק העבודה

התעשייתי החדש נמשכו בתחילה גם נשים עניות וילדים, מסורה מצבם הכלכלי. ככל שהמעמד הבינוני החדש הלך והתעשר וככל שגברה החקיקה בתחום ההגנה על זכויות עובדים, לרבות תשלום שיאפשר לגבר "לפרנס את משפחתו בכבוד" ("משכורת משפחתית"), הלך והתגבש האידאל החדש של המעמד הבינוני. גם אם לא תמיד מומש, אידאל זה הציג את האשה הממלאת את ייעודה כעקרת בית במשרה מלאה ונתמכת כלכלית בידי בן זוגה (נילסן, 1990). עבודה ומשפחה היו מעתה לשני עולמות נפרדים, הפרטי והציבורי.

חוקרות פמיניסטיות טוענות שההפרדה בין הפרטי לציבורי חיונית להבנת היחסים ההיררכיים בין המינים (פייטמן, 1983; הרצוג, 1994). הספירה הפרטית של הבית זוהתה עם הנשים, והספירה הציבורית של העבודה זוהתה עם הגברים. מקום העבודה החדש לא היה קשוב לדרישות חי המשפחה, והתגבשה הפרדה בין שעות העבודה של הגבר ובין השעות שהקדיש למשפחה או לפנאי. חוקי העבודה ששלטו מעתה במקום העבודה המתועש, במפעל, ומאוחר יותר במשרד, לא היו קשובים לצורכי המשפחה והניחו שהעובד הוא גבר שבבית יש לו אשה הדואגת לצרכיו ולצורכי ילדיו. קנה המידה להערכת ה"עובד האידאלי" היה כמות הזמן שהקדיש למקום העבודה - מדד שרק המשוחחר מחובות המשפחה היומיומיים יכול לעמוד בו. (אקר, 1990).

בניגוד לכך, פעילויותיהן של נשים בבית, שנעשו בלא שכר, הוגדרו מעתה כפעילויות שאינן נחשבות לעבודה. בהגדרת הפעילות היצרנית מבחינה כלכלית, רואה ננסי פולבר (1991) הטיה מגדרית. היא מציינת כי בעוד מפקדי אוכלוסין שנערכו בשנת 1800 הן בארה"ב והן באנגליה הגדירו נשים כעובדות יצרניות כשעבודתן התמקדה בעיקר בטיפול במשפחותיהן, 100 שנה מאוחר יותר, בשנת 1900 שובצו הנשים בקטגוריית הנתמכות בה נכללו תינוקות, ילדים קטנים, חולים וקשישים. הכלכלנים הגדירו את עבודתן של הנשים כ"עבודה מחוץ לכלכלה", וסוציולוגים חקרו את העבודה והמשפחה כספירות נפרדות לחלוטין. למרות תלותן של השוק בעבודת הנשים במשק הבית - שכללה האכלת העובדים, טיפול בהם וייצור כוח העבודה, ולמרות שגברים היו תלויים בעבודת נשים בבית ששיחררה אותם לשוק העבודה, נותרה תרומתן של הנשים לכלכלה וליצירת סטטוס משפחתי סמויה מן העין ומוסתרת מעין כל (סמית, 1990). ככל שגברה חשיבותה של ההכנסה כמקור של סטטוס, הלך ופחת ערכה של עבודת עקרת הבית, שאינה בתשלום.

בה בעת נוצרה אידאולוגיית הביתיות (domesticity) ובתוכה הילת האמהות. לאחר שמרבית פעילויותיה היצרניות של המשפחה הופקעו ממנה, הועברו לשוק ומוסחרו, היתה המשפחה והאשה במרכז, למקום המתמחה באהבה ובטיפול מסור ואוהב - מקום טיפוח לילדים ומקום מקלט לגבר הנמלט מהמציאות הקשה של הספירה הציבורית. תפישה שגברים ונשים שייכים לספירות שונות, אך במובן מסוים גם שוות, ביטאה את השפעותיהם של אידאלים "נאורים" (ויליאמס 2000; 23). האידאולוגיה של הביתיות העמידה את האשה כשונה אבל לא פחותת ערך. בתוך מסגרת אידאולוגית זו היא היתה חשובה באותה המידה בתחום הביתי המובהק שלה.

האידאולוגיה של הספירות הנפרדות לא תמיד הוצאה מן הכוח אל הפועל. במגזרים חשובים של האוכלוסייה המשיכו נשים להיות פעילות מבחינה כלכלית. כאלה למשל היו פני הדברים בקרב יהודי מזרח אירופה לפני מלחמת העולם השנייה, כאשר חלק ניכר מן היהודים מצאו את מחייתם, כבעלי מלאכה וכסוחרים קטנים. כפי שמציינת ברנשטיין (1992:236) המסחר הזעיר ובתי המלאכה הקטנים - התעשיות הבסיסיות בכלכלת השטייטל היהודי - היו במרבית המקרים עסקים משפחתיים. נשים נשואות מילאו תפקיד בפעילות כלכלית זו, אם כמפרנסות יחידות, עזר כנגד הגברים, בני זוגן,

שכילו את ימיהם בלימוד תורה או בדרכים; או שעבדו כתף אל כתף עם בני זוגן בבתי המלאכה, במאפיות או בדוכנים בימי השוק; לא פעם היו הבית והחנות תחת קורת גג אחת והנשים טיפלו בילדיהן תוך כדי עבודתן; לעיתים נשים התאלמנו בשלב מוקדם בחייהן או שבני זוגן הפליגו לאמריקה ככוח החלוץ של המשפחה והותירו אותן לבד. פעילות כלכלית היתה אם כן, עבור נשים רבות חלק בלתי נפרד מהיותן נשות משפחה ואמהות.

החברה הישראלית

העקרונות המעצבים את המערכת של עבודה - בית, התומכים בה מאז שהתפתחה בתקופת היישוב ובמשך חמישים שנות המדינה, ניתנים להבנה על רקע התיאור ההיסטורי שלעיל. שנות המדינה יחולקו להלן לשלוש תקופות: שנות ה-50 וה-60 שבהן הושתתה ראשיתה של המדיניות ביחס לעבודה-משפחה, ובהן היחסים שבין שתי הספירות לא עלו כלל לדיון; שנות ה-70 וה-80 שבהן תוקנו המדיניות והנהלים הנהוגים לאור מספרן הגדל של נשים בכוח העבודה; ושנות ה-90 עד ימינו אלה, המאופיינות בהזדמנויות גדלות והולכות של תעשיית ההיי-טק וכן מרכזיות גדלה של העבודה בחיי הנשים. תקופה זו מציבה אתגרים חדשים להסדרים הקיימים בין עבודה למשפחה ולמערכת המגדרית של עבודה ומשפחה.

מבחינה היסטורית השפיעו שני גורמים עיקריים על מערכת היחסים המסורתית בין עבודה למשפחה בכל אחת מהתקופות: האחד - כוחות השוק: הביקוש לעבודה, סוגי העבודה הקיימים ותנאי ההעסקה הכרוכים בהם. השני - קווי המדיניות הציבורית העשויים לתרום להגברת השוויון בספירה אחת או בשתייהן או לחלופין לעכב שינויים. יעל ישי (1997: 147-148) מציינת ש"מדיניות מגיבות למצוקתן הכלכלית של נשים בשלוש דרכים ברורות, שאינן בהכרח שוללות זו את זו: הכחשה, הגנה ועידוד... הרשויות בישראל דחו במידה רבה את האפשרות השלישית של נקיטת צעדים מעשיים לתיקון אי השוויון, והתרכזו בשתי האפשרויות הראשונות" (שם). גם גורמים נוספים - נגישותם ועלויותיהם של שירותים לטיפול בילדים ושירותים אחרים, התפתחויות טכנולוגיות וכן מודעותן של נשים וכוחן הפוליטי הקולקטיבי - הם גורמי עזר חשובים היוצרים פעילות גומלין עם כוחות השוק, פעילות שגורמת להרחבת השפעתם הפוטנציאלית או לעיכובה.

עבודה ומשפחה בתקופת היישוב

האידאולוגיה בדבר הספירות הנפרדות, והרעיון שמקומן של נשים בבית, לא היכו שורשים בתקופת היישוב (1881 - 1948). הגבולות בין הפרטי לציבורי היו מטושטשים וחיי הפרט הפכו במובנים רבים ל"נחלת הכלל", כאשר אנשים רתמו את צורכיהם האישיים למען רווחת הקולקטיב והאינטרס הכללי (זירעאלי 1992: 19-20). החלוצים בימי העלייה השנייה והשלישית העלו את ערכה של עבודת הכפיים לכלל ערך מקודש וחלק ממשימת בניית האומה היא נחשבה לפעילות רבת ערך לגברים ולנשים כאחד. נשים נאבקו על כניסה לסוג עבודה לא מסורתית זה של עבודת כפיים, ואף שרק מעטות הצליחו לעשות כן, קרא מאבקן תיגר על הסטריאוטיפים הישנים של עבודות המתאימות לנשים. עם זאת לא התרחבה האידאולוגיה החדשה עד כדי כניסת גברים לעבודות של נשים (זירעאלי, 1984).

בקיבוצים התפתח החינוך המשותף בילדים כמענה להתנגדותן של נשים להדרתן מהספירה הציבורית מרגע שהיו לאמהות, אף שהן המשיכו לשאת באחריות לעבודה הקולקטיבית של הטיפול בילדים (פוגל-ביזיאוי 1992). עצמאותן הכלכלית של נשים נתפשה כחשובה למשפחה שתושבת על

יחסים חופשיים, אינטימיים ושוויוניים. לעומת זאת בערים הקטנות, כפי שברנשטיין מציינת (1987:167) "לא באה לידי ביטוי הבנייה מחדש זו של המשפחה. ואף על פי כן התלות של מרבית הנשים הנשואות, והיותן מבודדות בבית נחשבו לתופעות שליליות הפוגעות בכל בני המשפחה".

בערים הלכה והתחזקה ההפרדה בין הספירה הביתית לציבורית במיוחד בעקבות העליה השלישית והרביעית, עליות עירוניות ממרכז אירופה. גם אם חלקים גדולים באוכלוסייה לא התנגדו להעסקתן של נשים נוסף על היותן עקרות בית, תנועת הפועלים לא השכילה ליצור תנאים לעצמאותן הכלכלית של הנשים. שיעור העסקתן היה נמוך במיוחד, מעונות וגני ילדים היו נדירים יחסית באותם הימים. ואף חסרו שירותים אחרים שיקלו על הנשים לצאת לעבודה. כאשר נשים הצליחו למצוא תעסוקה - בעיקר בתעשייה הקלה ובעבודות משק בית - הן נאלצו בדרך כלל לפרוש מעבודתן אחרי הלידה ולא היה כל קושי למצוא נשים רווקות שיחליפו אותן. למרות הרטוריקה שהדגישה את חשיבותה של העצמאות הכלכלית לנשים, מרבית הנשים הנשואות שחיו בערים נשארו בבית ולא יצאו לעבוד, והנורמה המיובאת של חלוקת העבודה המסורתית הלכה והתחזקה.

תקופת היישוב השאירה למדינת ישראל מורשת מעורבת באשר ליחסים שבין עבודה ומשפחה. תקופת היישוב תרמה תרומה חשובה לנורמליזציה של הרעיון של עבודת נשים מחוץ לבית וכן של הפקדת הטיפול בילדים בידי נשים שאינן אמהותיהם. השתתפותן של נשים בארגוני ביטחון יצרה התייחסות סובלנית לנוכחותן בתפקידים לא-מסורתיים והעניקה לגיטימציה לתביעותיהן לייצוג ומעורבות בתחום הציבורי. מדינת ישראל התחילה אפוא בלי עול "פולחן הביתיות" שהעניק ערך גבוה לעקרת הבית במשרה מלאה. המדינה גם ירשה את המיתוס שצמח סביב מעורבותן של נשים בצבא, בקיבוץ, בחיים הציבוריים, ולפיו הושג השוויון המגדרי. בהיעדר דריסת רגל בעמדות השפעה כלכליות נחשף במרוצת השנים בסיסו המעורער של מיתוס זה (סבירסקי וספיר, 1991).

שלב ראשון: שנות ה-50 וה-60

בעשור הראשון להקמת המדינה פותחו קווי מדיניות חברתיים שנועדו להגן על נשים עובדות בתפקידיהן כאמהות. על אף ממדי האבטלה הגבוהים בשנות ה-50, היה מחסור בעובדים בעלי השכלה בתחומים כמו הוראה וסיעוד. מדיניות הממשלה שהייתה מעוגנת בהבדלים המהותיים שבין גברים לנשים, ביקשה להגן על אמהות עובדות מפני כוחות השוק ובה בעת לפצות אותן על תפקידן המיוחד כמביאות לעולם את דור ילדי האומה. בהתייחסותן לתקופה זו מציינות הוניג ושמאי (1978:409) ש"האפשרות שנטל הבית וגידול הילדים יחול במשותף על שני בני הזוג לא שיחקה כל תפקיד לא במשפחה הישראלית ולא במדיניות הממשלה". לדבריהן לא הוקדשה תשומת לב גם לתחומים השונים הנוגעים למדיניות תעסוקת הנשים כמו שכר, אפליה בקידומן או עידודן לתכנן את יעדיהן המקצועיים עוד בשלבים המוקדמים של חינוכן.

כשהציגה גולדה מאיר את חוק עבודת נשים (התשי"ד 1954), החוק הראשון שהביאה לפני הכנסת בתפקידה כשרת העבודה בשנת 1952, אמרה: "עבודתן של הנשים חיונית להן ולשימוש המלא והיעיל של כח אדם במדינה" (רשומות, 1952). החוק אוסר לפטר אשה בגלל הריונה, והבטיח לה את משרתה למשך שנה תמימה אחרי הלידה. חוק הביטוח הלאומי (1954) מאפשר לאשה חופשת לידה בת 12 שבועות בתשלום שווה ערך ל-75% ממשכורתה, תשלום שהועלה בשנות ה-90 ל-100% המשכורת. חוק עבודת נשים (1954) הגן על אמהות עובדות באמצעות זכויות מיוחדות הנוגעות להריון, ללידה ולטיפול בתינוק. כמו כן אסר החוק את העסקתן של נשים בשעות הלילה (למעט חריגים רבים)

ובתפקידים המסכנים את בריאותן או את בריאות צאצאיהן העתידיים. החוק הבטיח את זכותן של נשים לחופשה מיוחדת בזמן ההריון במקרים של שמירת הריון, הפלה וכן הפסקות עבודה לצורך הנקה. הסכמים קיבוציים הבטיחו את הזכות, ליום עבודה מקוצר, לאמהות אחרי לידה ושל עובדות בשירות המדינה המטופלות בילדים קטנים ונקבע שגיל הפרישה יהיה 60, חמש שנים לפני הגבר. באשר לזכויות המובטחות בחוק, המעביד נושא בעלות הזכויות שהושגו בהסכמים קיבוציים כגון קיצור שעות העבודה. הממשלה ולא המעביד נושאת בעלות הישירה של פיצוי העובדת על אובדן הכנסתה. קווי מדיניות אלה הקלו את כניסתן של נשים ככוח עבודה, אך בה בעת הם העצימו את חלוקת העבודה המסורתית במשפחה, עובדה שהפחיתה את השקעתן של נשים בשוק העבודה ואוששה את הדעה הרווחת בקרב מעסיקים, שנשים הן מרוויחות משניות המחויבות יותר למשפחתן מאשר לעבודתן. שיעורי האבטלה הגבוהים (למעט בקרב אקדמאים) היו גורם מעכב בכניסתן של נשים לשוק העבודה בשנות ה-50 וברוב שנות ה-60. הקמת המדינה והעלייה הגדולה בעקבותיה, הצריכה עתודה של נשים מתנדבות ומובטלות שגויסה על ידי המדינה למלא את יעדיהן של סוכנויות הקליטה. מבחינתן של מרבית הנשים התעסוקה הייתה אתנחתה קצרה עד לנישואיהן או ללידת הילד הראשון (עפרוני, 1980) ולעתים קרובות כפופה לאישורו של בן זוגן. כפי שנאמר, מספר מעונות יום היה קטן אותם הימים, והמעטים שהיו נועדו לתמיכה במשפחות "ברוכות ילדים". בהיעדר תמיכה ממשלתית בארגונים ומימון לנתמכים, ובשל שיעורי האבטלה הגבוהים, נמנעו מעסיקים רבים מהעסקתן של אמהות, למעט במקצועות החופשיים. בשנת 1960 היה חלקן של כלל הנשים הנשואות בכוח העבודה קטן מ-25%, בשנת 1970 היה חלקן קטן מ-27%, למחציתן היו ילדים מעל לגיל 13, ופחות מ-15% מכלל הנשים הנשואות ואמהות לילדים, היו מועסקות.

המערכת המגדרית של עבודה-משפחה שהתפתחה בשני העשורים הראשונים להקמת המדינה הייתה מבוססת על האידאל של הגבר כמפרנס העיקרי, ושל האשה כאחראית על טיפוח הבית וגידול הילדים. במידה שבחרה לעבוד מחוץ לבית או שתנאים הכריחו אותה לעשות כך, הייתה זו חובתה שלא לעשות זאת "על חשבון" המשפחה (זירעאלי, 1981). בחברה שהעמידה את המשפחה במרכז (פרס וכך, 1980), נשיות ואמהות הוגדרו במונחי מידת ההצלחה להגן על המשפחה מפני הלחצים של חיי העבודה. כמו במקומות אחרים בעולם נשים זיהו את עצמן כאחראיות ליצירת המשפחה ושמירה על המשפחתיות (די-ולט, 1991) לרבות שחרורו של הגבר ממטלות כדי שיוכל לעמוד בדרישות השוק. נורמטיבית, האישה הטובה נתפסה כזו שנישאת, יולדת ומבטיחה כי בניית משפחה ובניית קריירה לא ייתפשו אף פעם כאפשרויות חיים חלופיות. אוזניהן של נשים ישראליות לא היו כרויות לביקורת הנשים הפמיניסטיות האמריקאיות שיצאו נגד טבעם המדכא של חיי המשפחה המסורתיים בעבור הנשים. מעסיקים לא ציפו מנשים שביקשו לעשות קריירה שיוותרו על הקמת משפחה, ולהיפך, עודדו אותן להקים משפחה ולטפחה. בד בבד שימשה מחויבותן המשפחתית של נשים להצדקת נדירות קידומן (זירעאלי, 1982).

שלב שני: שנות ה-70 וה-80

מלחמת ששת הימים הייתה נקודת מפנה. נוצר מחסור בידיים עובדות, ומכאן ואילך גדל כוח העבודה הנשי האזרחי וגדלה זיקתן לשוק העבודה. ניתן למנות מספר סיבות למחסור בידיים עובדות: הצמיחה הכלכלית לאחר המלחמה ובמרוצת שנות ה-70; הרחבת שורות משרתי צבא הקבע הוציאה גברים משוק העבודה האזרחי; הגידול בשורות המדינה ובמגזרים העסקיים, פתחו אפשרויות תעסוקה חדשות לנשים. למקצועות הגבריים המסורתיים של הצווארון הכחול נענו בעיקר עובדים ערביים מהגדה

המערבית, ואילו לשם איוש משרות חדשות בתחומי הצווארון הלבן ובמקצועות אקדמאיים פנו המעסיקים לנשים. העובדה שנשים היו כוח עבודה זול מהגברים הגבירה את הביקוש לעבודתן (יזרעאלי, 1991). התקבלה החלטה מדינית במשרד העבודה לשנות מדיניות כדי לעודד נשים להצטרף לכוח העבודה באופן ששינה סידרי קדימויות של זכויות לסבסוד במעונות יום, מאמהות נתמכות סעד לאמהות עובדות. לשם כך הגדיל המשרד את מספר המקומות במעונות היום של נעמ"ת ויצ"ו ואמונה, והגדילה את מספר המקומות במעונות היום. במערכת המיסוי הנהיגה המדינה מערכת דיווח נפרדת לצורכי מס לאשה ולבן זוגה, מערכת שהבטיחה שהכנסותיה של אשה עובדת לא יאבדו מערך בשל אובדן הטבות המס של בן זוגה. הנגישות הגדלה והולכת לשיפור רמת החיים והקושי של מפרנס אחד לתמוך במשפחה, שימשו תמריץ לנשים להצטרף לכוח העבודה. בין 1968 ל-1999 גדל שיעור הנשים הנשואות בנות 25-34 בכוח העבודה האזרחי מ-25% ל-62% ובקרב נשים בנות 35 - 54 מ-29% ל-69% (מספרים מעוגלים. השנתון הסטטיסטי, כרך 51, לוח 12.5). בסוף השלב השני (1990) היו 31% מכלל הנשים הנשואות אמהות עובדות (לילדים מתחת לגיל 14) לעומת 15% בלבד בשנת 1970. לוח השתתפות אמהות בכוח העבודה על-פי גיל הילד הצעיר משקף את ההשפעה הדורית: נשים צעירות נטו בשלב זה להצטרף לכוח העבודה בשיעורים גבוהים יותר מאמהותיהן.

לוח 1. שיעור הנשים היהודיות הלא רווקות בכוח העבודה האזרחי לפי גיל הילד הצעיר (שנתון סטטיסטי 1969 לוח 10/9; 1976 לוח 12/9; 2000 לוח 12/6).

גיל הילד הצעיר ביותר					שנה
10-14	5-9	2-4	0-1		
33.5	27.5	23.9	19.7		1968
41.5	43.4	37.2	30.3		1975
79.8	76.4	71.3	58.3		1999

מלוח 1 ניתן להסיק שלגבי כל קבוצת גיל שעמה נמנה הילד הצעיר ביותר, יחס הנשים בכוח העבודה בשנת 1999 הוא פי שניים ויותר מכפי שהיה בשנת 1968. "האשה המצליחה" בישראל נשואה (באושר), יש לה ילדים וקרירה. בין 1998 ל-2000 למשל, היו כל הזוכות בתחרות "אשת השנה" שנערכה בחסות נטע (ארגון לקידום נשים בניהול, בטכנולוגיה ובעסקים) נשים נשואות ואמהות לילדים, אף שבין המועמדות היו גם נשים לא נשואות.

בשלהי שנות ה-70 ובמרוצת שנות ה-80 הלכו וגדלו השקעותיהן של נשים בחינוך הגבוה, בניגוד לניבוי (הוניג ושמאי, 1978:413). חוקרות אלה טענו אז, כי: "כל עוד נשים נשואות בראש ובראשונה באחריות לגידול הילדים... הן נוטות פחות... לקחת על עצמן את ההשקעה המרוכזת הראשונית בחינוך ובהכשרה הנדרשת מכוח העבודה המודרני, ולצבור את הניסיון החשוב הנרכש בשנות העבודה

הראשונות, שנים הכרחיות לקטיפת פרי ההשקעה הראשונית". בשנת 1968 היה שיעור הנשים 43% מכלל הסטודנטים בחינוך הגבוה. בשנת 1990 - 51% ובשנת 1999 - 57%. נשים נכנסו גם למקצועות גבריים מסורתיים כמו משפטים, רפואה, ארכיטקטורה, ראיית חשבון הדורשים מחויבות גבוהה, לעיסוקים בתחומי מנהל עסקים כמו שיווק ומשאבי אנוש וכן לתחומים חדשים יחסית בתקשורת ובמדעי המחשב.

נשים הצליחו לנהל עבודה ומשפחה בעזרת מספר אסטרטגיות של תמרון בזמן, שהשאירו אותן ב"מסלול האם העובדת" ותמכו במבנה הממוגדר הקיים של עבודה-משפחה. קודם כול הן נמשכו, או אולי נדחפו, לסקטור הממשלתי והציבורי או למשרות חלקיות. המקצועות שנשלטו בידי הנשים כגון סיעוד, חינוך ועבודה סוציאלית היו כבר בנויים כך שאפשרו לנשים להתאים את שעות העבודה לדרישות המשפחה. במקרים רבים כשנכנסו נשים לעיסוקים שהיו קודם לכן בשליטה גברית, עברו עיסוקים אלו תהליך של הפרדה מגדרית פנימית. הפרדה זו הביאה לכך שגברים התרכזו במשרות בעלות הסטטוס הגבוה יותר של המקצוע, משרות שהן תובעניות יותר בזמן, שהשכר בהן גבוה יותר ויש בהן אפשרויות המבטיחות קידום. לדוגמה, בתחום המשפט גברים נהנים מייצוג-יתר בחברות במגזר הפרטי של המקצוע, והנשים מרוכזות במגזר הציבורי או בארגונים ביוקרטיים כמו בנקים; ברפואה גבוהים יותר סיכוייהם של הגברים להיות מועסקים בבתי חולים ובתחומי התמחויות המאפשרים להם לעסוק בפרקטיקה פרטית מכניסה, ולנשים סיכוי להיות מועסקות יותר בקופות החולים; באמצעי התקשורת גדולים סיכויי הגברים להיות מועסקים בעיתונים היומיים הגדולים ואילו הנשים במקומונים, הגברים כעובדים קבועים, והנשים כפריילנסיות. הפרדה פנימית זאת "כלאה" את הנשים באותן נישות של המקצועות הנשלטים בידי הגברים, שבהן המשכורות, הביטחון התעסוקתי והיוקרה פחותים, בתמורה ליתר גמישות ולאפשרות לעמוד בדרישות הבית והעבודה. אסטרטגיה שנייה הייתה תזמון הקריירה; כשהצליחו נשים להתקדם למשרות שדורשות אחריות רבה יותר בתפקידי ניהול בדרג הבינוני או ניהול בתי ספר וכד', היו ילדיהן כבר גדולים ועצמאיים יותר, ובכך צומצם הקונפליקט בין העבודה למשפחה.

מגוון השירותים שהציעו השירותים הציבוריים והמסחריים הקלו על ניהול העבודה והמשפחה; ספקי השירותים כבר לא ציפו שאת פניהם תקבל בבית עקרת בית במשרה מלאה בכל שעה משעות היום. חנויות ומרכולים, האריכו את שעות הפתיחה, והביאו למספר גדל והולך של גברים העורכים את הקניות לבית. משרדי ממשלה וחברות מסחריות הציעו שעות שירות גמישות יותר מבעבר. גדל מספר המקומות במעונות ובגני הילדים ונוספו פעילויות אחרי שעות הלימודים. המבחר בתחום המזון המוכן היה מגוון יותר וכלל אפילו משלוחים הביתה. יש לומר שהגמישות הרבה יותר בשירותים הציבוריים והמסחריים הייתה לרווחת כל הנשים, ואילו מקניית שירותים בספירה הביתית נהנו מניקר נשים שיכלו להרשות זאת לעצמן.

בשנות ה-80 ננקטו שורה של צעדים תחקיקתיים שנועדו להגביר את שוויון הזדמנויות לנשים בעסק העבודה ולעודד מעורבות רבה יותר מצד גברים בחיי המשפחה. דו"ח "הוועדה למעמד האשה", 1978, להלן "וועדת נמיר"), הצביע על המחיר הגבוה ששילמו נשים באובדן הזדמנויות עבודה בגלל התיקה הגנתית. בשנת 1986 הוסר האיסור על עבודה בלילה וגיל הפרישה הושווה לזה של הגברים. בשנת 1988 אסר חוק שוויון הזדמנויות בתעסוקה כל אפליה המבוססת על מצב משפחתי, והעניק מקצת מוכיות האמהות. להורים ניתנה האפשרות להחליט מי מהם ייצא לשישה שבועות מדי שנים-עשר השבועות של חופשת הלידה. שני ההורים הוכרו כזכאים לחופשת מחלה לטיפול

בילדס החולה, אך האב יכול לנצל את זכאותו רק אם הילד נמצא בחזקתו הבלעדית או שאשתו מועסקת ואינה נעדרת אף היא מן העבודה בנין אותה הזכאות. כיוון שלאב אין מה להפסיד מאי-ניצול זכויות אלה, וכיוון שמעבידים אינם נוטים לראות בעין יפה את יציאתו של גבר לחופשות מעין אלו, לא הייתה לשינויים האלה השפעה מעשית כלשהי. מספר זניח בלבד של אבות ניצלו את הזכות שהוענקה להם. מדיניותה של ישראל שונה ממדיניותן של שבדיה ונורבגיה שבהן אבות זכאים (מכוח עצמם) לחופשת לידה בת ארבעה שבועות בתשלום, זכאות שאינה ניתנת להעברה לאם. בנורבגיה למשל משנת 1993 מכסה חופשת הלידה לאם או לאב 52 שבועות בתשלום 80% מן המשכורת או 42 שבועות בתשלום של 100% משכורת, לרבות שמירה על מקום העבודה וזכאות לביטוח לאומי (ליירה, 1998:164). מדיניות זו משקפת תמיכה ממלכתית בקידום השוויוניות במשפחה. בישראל נותרה חופשת הלידה כפי שהייתה בשנת 1954: שנים-עשר שבועות.

בשנות ה-70 וה-80 עמדו לרשות הנשים הזדמנויות מוגבלות בלבד למשרות בכירות המאפשרות קידום מהיר. ההגבלות על קידומן של נשים בעבודה משתקפות ברמת השונויות הנמוכה יחסית של משכורותיהן (שטייר, 1995). שטייר (1995) מצאה שבין שאשה עבדה במשרה מלאה לפני לידת ילדיה ובין שעבדה במשרה חלקית, לא היה הבדל משמעותי במשכורתה לשעה, אפילו אחרי כניסת ילדה הצעיר לבית הספר. ממצא זה עומד בניגוד לתאוריית ההון האנושי, הטוענת כי משכורת היא פונקציה של תפוקה שולית, והתפוקה היא פונקציה של חינוך וניסיון. לפי תאוריה זו במעבר לעבודה חלקית נשחק ההון האנושי של הנשים ומשכורתיהן צונחות. ואולם לא כך במציאות הישראלית - נשים בישראל אינן מפסידות כלכלית מהמעבר לעבודה חלקית, וזאת משתי סיבות: האחת - ככלל - טווח משכורתיהן של נשים מוגבל, ולכן גם כשהן עובדות במשרה מלאה, הן אינן משתכרות יחסית ומשמעותית יותר מאשר כשהן עובדות במשרה חלקית (שטייר ולוין אפשטיין 1999:253). השנייה - עובדות במשרה חלקית בארצות אחרות אינן נהנות מאותן הטבות נלוות אשר מקבלות עובדות במשרות מלאות, ואילו בישראל, מקבלות עובדות בכל גודל משרה אותן ההטבות יחסית למשכורתיהן. בין 1970 ל-1990 גדל שיעור הנשים העובדות במשרה חלקית מ-30% ל-40% (שנתון סטטיסטי, 2000, לוח 12/1). לסיכום, עד לסוף שנות ה-80 הגדילו הנשים הן את השקעותיהן בחינוך והן את מחויבויותיהן לשוק העבודה. אך היה עליהן להתמודד עם הזדמנויות מוגבלות לקידום לתפקידים שיש בהן אחריות וסמכות ושיש בהן הכנסה גבוהה. בתנאים אלו נראו הביטחון והגמישות שהציעו המגזר הציבורי, המקצועות הנשיים המסורתיים והפמיניזציה של נישות בעיסוקים גבריים מסורתיים, אטרקטיביים יותר מכפי שהיו נראים אולי בנסיבות אחרות. נשים ניהלו את העבודה והמשפחה (ורובן ממשיכות לעשות כן עד היום) בעיקר באמצעות שעות עבודה קצרות יותר בהשוואה לגברים ובקניית שירותים. יש ראיות לכך שבקרב זוגות צעירים, יותר ויותר גברים השתתפו בטיפול בילדים ובמטלות שלא נגעו בעבודתם כמו למשל הבאת הילדים לגן בבוקר (ואולם האמהות אספו אותם מהגן בצהריים). הנגישות לשירותים איכותיים של טיפול בילדים, ההגנות המשפטיות לאמהות עובדות והמחיר הנמוך של המעבר למשרה חלקית, כל אלה הקלו על הנשים לשאת את מתח התפקידים הנובע מאי השוויוניות המגדרית הן בעבודה והן בבית. (יזרעאלי, 1997).

שלב שלישי: שנות ה-90 והכניסה לאלף השלישי - ניתוח ראשוני

שנות ה-90 בישראל ייזכרו כעשור הצמיחה של תעשיית ההיי-טק. לצמיחת תעשיית ההיי-טק ולתיאבונה העצום לכישרונות צעירים יש השלכות מרחיקות לכת על מערכת עבודה-משפחה. אף

טק 5% לערך מכוח העבודה האזרחי מועסקים במגזר זה, הוא הופך להיות נותן הטון במשמעותה של בניית קריירה בכלכלה הגלובלית, התחרותית של השוק החופשי. תשומת הלב הרבה המופנית אליה מאפשרת לה לעצב את רוח הזמן ופני התקופה בשוק העבודה. היא הופכת לאידאל נשאי, אידאל הנראה נגיש. שוק העבודה בתעשיית ההיי-טק מציע לנשים הזדמנויות לעבודה מלהיבה, לתפקידים אחראיים ולמשכורות גבוהות שלא הוצעו להן מעולם. חברות ההיי-טק, באופן מוצהר, פתוחות לקבל נשים "שיש להן ניצוץ בעיניים ויכולת לעמוד בסטנדרט הביצועי", כפי שתיאר זאת מנהל משאבי אנוש של אחד ממפעלי ההיי-טק (ריאיון אישי). ייתכן כי המדובר בהפלייה פחותה על בסיס מיגדר. בניגוד למקצועות המסורתיים, כאן קובעים הכישרון האישי, ההישגים בעבודה ולא המגדר או הוותק ואפילו לא תארים אקדמאיים. לנשים בחברות ההיי-טק, בדומה לגברים, יש הזדמנויות להתקדמות מהירה, לעבודה מאתגרת, למשכורות טובות ולמגוון הטבות שוליות. בשונה מהכלכלה הישנה, שבה נזקקו נשים לשמונה שנים בממוצע כדי להגיע למשרות הניהוליות הראשונות שלהן, הקידום בחברות ההיי-טק מתחיל בשלב מוקדם של הקריירה, הוא מהיר ומתמשך. נטל לדייק ולומר שהמצב הוא שתעשיית ההיי-טק ידידותית לנשים אבל עוינת לאמהות ולמשפחות. התגמולים בתחום ההיי-טק מותנים בכך שתהיה לנשים, בדומה לגברים, היכולת והכוננות להוכיח מעורבות מוחלטת, לעבוד שעות ארוכות ולהיות מוכנות להתייצב לעבודה בכל עת. קונדה (1996) קולט את תחושת הזמן בסביבת העבודה במשפטים הקצרים הבאים: "אנחנו עובדים כאן 24 שעות ביממה. ותמיד יש גם לילה". "זוהי סביבת עבודה גמישה מאוד - אתה יכול לעבוד באיזה 20 שעות של היום שתבחר".

עבודה בתחום ההיי-טק היא זכות היתר של אנשים הפטורים מאחריות לטיפול במשפחה, או שהאחריות שמוטלת עליהם מוגבלת, גברים ונשים המנהלים סגנון חיים של רווקים. לא זו בלבד שעבודה זו תובעת שעות ארוכות, אלא גם נסיעות תכופות יחסית לשווקים ברחבי העולם. טכנולוגיית התקשורת החדשה המגבירה את הגמישות ומאפשרת לעבוד בכל עת ובכל מקום, הביאה בעקבותיה את תרבות התקשורת החדשה, המצפה מהעובד להיות זמין תמיד ובכל מקום. בכלכלה הגלובלית ובהבדלי השעות בין ישראל ובין עמק הסיליקון במערב ויפן במזרח, מתחייבת נוכחותו של עובד בכל עת, פשוטו כמשמעו. כיוון שעדיין מצפים מהאשה לשאת באחריות הבלעדית לטיפול בילדים, דרישות עולם ההיי-טק מעצימות את הקונפליקט בין עבודה למשפחה בעבור נשים המעוניינות לבנות קריירה בתעשייה זו. עם זאת מבצצים סימנים ראשוניים של גברים המסרבים לקבל את "העבודות החדשה" המאפיינת את תנאי העבודה בחברות ההיי-טק. אף-על-פי-כן האפשרות להרוויח הרבה כסף בזמן קצר יחסית מבטיחה לתעשייה זרם מתמשך של עובדים גברים המוכנים לכך. הסטודנטיות הצעירות שריאיינתי בנושא חיי העבודה והמשפחה בשלהי שנות ה-90 היו שונות מאלו שריאיינתי 20 שנה קודם לכן, בעיקר בדרך שבה ניסחו את דאגותיהן. לפני 20 שנה שאלו נשים צעירות: איך אוכל לנהל קריירה מעניינת שלא תהיה על חשבון הילדים ו(במידה פחותה יותר) על חשבון בן זוגי? היום שואלות יותר נשים, איך אקים משפחה בלי לשלם על כך באובדן הזדמנויות לקריירה? זהו ניסוח חדש לבעיה ישנה, המתח שבין דרישות שוק העבודה ובין דרישות הבית, מציין שינוי בסדר קדימויותיהן של נשים. הוא גם משקף שינויים בהקשר הרחב יותר של החברה הישראלית: צמיחת המגזר הפרטי, האינדיבידואליזם הגובר וחשיבותם הגדלה והולכת של הכסף ושל ההכנסה כמקורות הסטטוס החברתי וההזדמנויות החדשות להשגתו. האידאולוגיה הניאו-ליברלית שחיזקה מאוד את הדומיננטיות שלה בתרבות הישראלית בתקופה המדוברת, מעודדת תפיסות לפיהן "השמים

הם הגבולי, ואולם הזדמנויות אלו מותנות בדרך כלל בשעות עבודה ארוכות יותר משעות העבודה המסורתיות של נשים.

לוח 2, למשל, משווה בין עורכי דין משני המינים מבחינת שעות העבודה שהשקיעו בשבוע, בשלושה פרקי זמן. אפשר להבחין כי שעות העבודה של שני המגדרים התארכו אך אצל הנשים התארכו יותר, בעיקר בין השנים 1983 ו-1992, דבר שהביא לצמצום הפער ביניהן לבין הגברים.

לוח 2: ממוצע שעות עבודה שבועיות (מקור: בכר, 1999)

(בסוגריים סטיית תקן) בקרב גברים ונשים בעריכת דין בשלוש נקודות הזמן: 1972, 1983, 199

מין / שנת המפקד	1972	1983	1995
גברים	43.68 (16.23)	45.36 (15.57)	48.07 (14.31)
נשים	32.55 (13.56)	36.01 (11.24)	41.44 (13.56)
ממוצע כללי	41.70 (16.24)	42.86 (15.65)	45.68 (14.39)

העובדה שיום העבודה של מנהלים ושל בעלי מקצועות חופשיים, בייחוד במגזר הפרטי, התארך בשנים האחרונות מציבה אתגר בפני המערכת המגדרית הקיימת של עבודה-משפחה. את האתגר הגדול ביותר מציבות ההזדמנויות החדשות שמביאה תעשיית ההיי-טק הצומחת.

הבעיה הדחופה ביותר איתה מתמודדות אמהות המועסקות או רוצות להיות מועסקות במגזר ההיי-טק היא כיצד לנהל את הבית והעבודה. עולם ההיי-טק מטשטש את קו ההפרדה שבין העבודה למשפחה מבחינת הזמן והמרחב. הוא תובע חזקה גם על מה שנחשב "זמן המשפחה". באמצעות המחשב הנייד פולשת העבודה למרחב המשפחתי ומנכסת את הזמן המוקדש למשפחה.

בעבור נשים צעירות ומשכילות תעשיית ההיי-טק היא פיתוי. אלא שהדרכים המסורתיות לניהול חיי העבודה והמשפחה, כפי שתוארו במאמר זה, אינן מתאימות להתמודדות עם תביעות התעשייה לזמן ולמחויבות. מערכת האסטרטגיות המגדריות שהנשים הישראליות פיתחו כדי לנהל את חיי המשפחה והעבודה אינה מעשית לנוכח תביעות הזמן של חברות ההיי-טק. עבודה חלקית אינה קיימת או שאינה מקובלת אלא במקרים של עובדים נחשקים במיוחד. תרבות העבודה מאריכה את יום העבודה "הנורמלי" לתוך שעות הערב. מי שעוזב בשעה 16:00 צפוי להישאל: "מה קרה, חצי משרה?" (רובינשטיין, 2000). העבודה מן הבית אפשרית, אבל בעיקר כתוספת לזמן הנוכחות במשרד. חלק ניכר מעבודת ההיי-טק היא עבודת צוות וכרוכה בפעילויות גומלין יומיומיות תכופות. יהיה מדויק יותר לומר שבחברות ההיי-טק רבות מצפים מהעובדים להמשיך לעבוד בבית ומהבית.

דחיית הכניסה לשוק העבודה עד שהילדים יתבגרו ויהיו עצמאיים היא בעייתית יותר מאחר שלתעשייה יש העדפה ברורה לאנשים צעירים - בשנות ה-20 וה-30. מודעות ה"דרושים" בעיתונים מציגות תמיד אנשים (נאים, מחייכים) צעירים. חריג מעניין להכללה זו הוא הממצא של סקר שנערך בקרב 25 נשים העומדות בראש חברות הזנק (סטארט-אפ) משלהן. מרבית הנשים האלה בנות 40 ויותר ו-23% מהן עברו את גיל 55 (מדגם, 2000).

עד היום אין מחקר שיטתי שיקבע בהחלטיות באיזה אופן משפיעים תעשיית ההיי-טק וסוגי תעסוקה דומים, הדורשים שעות עבודה ארוכות, על היחסים בין עבודה למשפחה. מעדויות אקראיות אפשר ללמוד כי לידת הילד הראשון גורמת לנשים לנשירה מהמסלול המהיר, ושנשים עוזבות את משרותיהן לטובת חלופות תובעניות פחות.³ אבל יש גם ראיות אחרות הנשמעות בחדרי ההרצאות באוניברסיטה ומצביעות על כך שנשים מפעילות לחץ בחזית הביתית כדי להתאימה לתנאי ההיי-טק. המפגש עם לאה, סטודנטית בכיתת הסמינריון שלי לתואר השני בנושא עבודה ומשפחה משקף את הגישה הזאת. הנה פרפרזה של סיפורה:

אני עובדת בחברת היי-טק. יש לי עבודה מרתקת, והאנשים שאתם אני עובדת מעניינים מאוד. אני עובדת שם פחות משנה והתקדמתי יפה מאוד. את מתקדמת ככל שאת מקבלת על עצמך עוד ועוד פרויקטים. אני מרחיבה את תחום עבודתי כל הזמן, וכך מתקדמים. אני משקיעה בזה יותר ויותר מעצמי. החבר שלי מתלונן שאני חוזרת הביתה מאוחר מדי - בדרך כלל בסביבות 22:00 - ושאני מגיעה תשושה וחסרת כל אנרגיה בשבילו. 'תראה', אמרתי לו, 'העבודה שלי חשובה לי, ואני לא מוכנה להקריב את ההזדמנויות שיש לי היום. זה מה שחשוב לי - תצטרך לקבל את זה'. הקדימות שלא מייחסת לבניית הקריירה והכנות שבה היא מבטאת את זכותה לעשות זאת הן להערכתך, חידוש בישראל. העבודה המלהיבה והזדמנויות הקידום, ההבטחה להכנסה גבוהה - כל אלה מהלכים עליה קסם. היא מתמסרת מרצון לפיתוי להאריך את שעות העבודה שלה לתחומי הזמן הפרטי. היא אינה מפקפקת בלגיטימיות של התביעה הזאת, וגם לא הפצירה בחברה להתפשר על העדפותיו. מדבריה ניכר שהיא רואה את עצמה זכאית לצפות שהוא יותר על רצונותיו לטובת רצונותיה שלה.

לאה התחנתה עם חברה בקיץ בתום הסמינריון ובשובה מירח הדבש טילפנה אליי: "מה אומר בן זוגך עכשיו על שעות העבודה שלך?", שאלתי. "עשינו התאמת ציפיות. אמרתי לו מה אני מרגישה, ומה הציפיות שלי", הייתה התשובה. "זו התאמת ציפיות או שאת הכתבת את תנאיך?", שאלתי ברוח טובה. "אמרתי לו מה אני מתכננת לעשות, והוא לא התנגד". "ומה תכניתיך אחרי שתלדי?", שאלתי, בלי לפקפק כלל בכך שהיא תרצה להביא ילדים לעולם. הייתה הפסקה בשיחה. "זו בעיה. עשינו הסכם, אני לא בטוחה שהוא יחזיק מעמד. אני אחזור לעבודה מיד אחרי הלידה. אולי הוא יקח חלק מחופשת הלידה. אחר-כך הוא יחזור הביתה מוקדם שלוש פעמים בשבוע, ואני אחזור מוקדם פעמיים בשבוע". "למה הוא שלוש ואת שתיים?", שאלתי. "כיוון שהוא עצמאי ויכול לעבוד מהבית. בעבודה שלי הרבה דברים צריכים להיסגר בערבי", ענתה.

לאה מסמנת צורת חשיבה חדשה בארץ. נשאלת השאלה האם היא מסמלת תחילתה של מגמה של חלוקת עבודה שוויונית בין בני זוג בחיי המשפחה. ככל הנשים הצעירות שריאיינתי מעולם ההיי-טק בישראל, גם ללאה לא היה ספק כי תביא ילדים לעולם אחרי שתבסס את הקריירה שלה. אולם, בשונה מלאה, מרבית הנשים גם קיבלו כמובן מאליו את העובדה שהן ישאו באחריות העיקרית לטיפול בתינוק, לכשיוולד, וככל הנראה יאלצו לעבוד פחות בפרק זמן מסוים, אף שהן ציפו מבני זוגן לחלוק עמן את הטיפול בתינוק. עם זאת, רובן לא היו בטוחות שכך אמנם יהיה.

בשנות ה-90 נשאו נשים, כל אחת על-פי דרכה, בעיקר המעמסה של הסתגלותן לכללים החדשים של שוק העבודה. הנורמות הנוגעות לשוויון המגדרי השתנו אמנם, אבל האידאולוגיה עדיין אינה באה לידי ביטוי מעשי מלא. סקר שנערך לא מכבר בקרב זוגות נשואים (מכון דחף, 1991) מצא ש-86% מבין הנשים ו-81% מהגברים אמרו שהם מעדיפים חלוקה שוויונית של העבודה בין הגבר לאשה

הן בפרנסה והן בטיפול במשפחה. כשנשאלו על חלוקת העבודה בפועל, השיבו 33% מהנשים ו-37% מהגברים בלבד שהם חולקים ביניהם באורח שוויוני את עול העבודה בבית ואת הפרנסה. נשים מתמודדות עם המתקפה החדשה הזאת על המשפחה באמצעות משא ומתן עם בני זוגן על יתר חופש לעבוד שעות ארוכות, או באמצעות דחיית הנישואים והלידות לתוך שנות ה-30 לחייהן, או עד המועד שבו לדעתן התבססו כבר במקום העבודה. אחר-כך הן עשויות לשאת ולתת על התחשבות מיוחדת ושעות עבודה גמישות, לעבור לחברה אחרת, המאפשרת זאת, או לעזוב את התחום לגמרי. בכל אחד מהמקרים כרוכים צעדים אלו במחיר הגבוה שהן משלמות על אובדן הזדמנויות. עד היום לא הועלתה השאלה הרחבה יותר, למעט כמה חוקרות ובניהן לוטה ביילין, (ביילין, 1993) מאוניברסיטת מ.א.י.טי, האם ניתן לעצב מחדש את עולם ההיי-טק ואת מוסדותיו וכיצד, כדי לבוא לקראת הנשים או כדי לאפשר לגברים למלא תפקיד משמעותי יותר במשפחה. חוק שוויון הזדמנויות שנחקק בשנות ה-80 דרש מהנשים להמיר היבטים חשובים בזהותן המגדרית בגרסה גברית בלי שהכתיב לגברים המרה דומה. אסטרטגיית השוויון בהזדמנויות נחלה הצלחה מוגבלת דווקא מהסיבה שהיא לא השכיחה לקרוא תיגר על חלוקת העבודה על-פי המגדר בחברה ככלל. החוק לא הרחיק לכת דיו. הוא התחמק מנושא השוויון ולא הגדירו מחדש. שוויון הזדמנויות - להתאים את עצמך לנורמות שעוצבו בעבור גברים - איננו שוויון. החוק תמך בנשים ככוח עבודה בלי לשנות את חוקי המשחק האומרים שהמעביד זכאי לעובדים "אידיאליים", ושהגברים זכאים להיות העובדים האידיאליים האלה (ג'ון ויליאמס, 2000:55).

ויליאמס מצדדת בביטול הנורמה של ה"עובד האידיאלי", המוכן ויכול להתייצב בכל שעה לעבודה, בטענה שהוא מפלה אמהות ולכן מפלה נשים. "משרות המעוצבות על-פי לוח הזמנים של העובד האידיאלי מפלות לרעה נשים מכוח אי יכולתן לשלוט בכל מכלול הטיפול במשפחה שתומך במרבית העובדים האידיאליים הזכריים" (ויליאמס, 2000:65). עלינו לעצב מחדש את העבודה כך שתאפשר לגברים ולנשים כאחד להשקיע יותר במשפחה. תנאי התעסוקה הפוסט-תעשייתיים אינם בלתי נמנעים, אף לא בלתי ניתנים לשינוי. הם הומצאו בפרק זמן מסוים כדי שיענו על נסיבות מסוימות, אך יש המנסים להציגם כהכרח שאין עליו עוררין.

תעשיית ההיי-טק מציבה אתגר רציני למערכת המסורתית של עבודה-משפחה בישראל, מערכת השואבת את יציבותה היחסית מהקדימות שמייחסות נשים למשפחותיהן על פני הקריירה. עתה כשנשים מתחילות להשקיע פחות זמן בעבודות הבית ויותר בשוק העבודה הקפיטליסטי, כשהתגמולים שהן מקבלות בעבודתן הולכים וגדלים וכוחן לשאת ולתת גובר - האם תקטן נכונותן המסורתית להיות פחות אנוכיות משאר בני המשפחה? האם ימשיכו להעדיף את צורכי המשפחה על צורכיהן? שאלות אלו ראויות לתשומת לב. אם לא תעוצב מחדש העבודה כך שתאפשר הן לגבר והן לאשה להשקיע במשפחה, תתברר תעשיית ההיי-טק, הידידותית לאשה אך העוינת למשפחה, כאליה וקוץ בה. אם אנו כחברה מייחסים חשיבות רבה לצורך להעניק לילדים טיפול הורי, הגיע הזמן להפסיק במיעוט ערכם של המבוגרים המספקים צורך זה.

ירידת כוחה של המדינה לעומת צמיחת כוחו של המגזר הפרטי, התפרקותה של ההסתדרות והאדרת כוחו של השוק החופשי, כל אלה יוצרים בישראל תנאים דומים לאלו שמתאר קונדה (1996) ביחס לגברים המועסקים בעמק הסיליקון: "...העובדים בתעשיות האלה, התופשים את היעדרם של הארגון הפוליטי ושל כוח המשא ומתן הקיבוצי כטבעיים כל-כך, מוצאים את עצמם ניצבים מול דרישות לעבודה מואצת עתירת לחצים, שנדמית כאילו היא גדלה כל-כך עד שהיא משתלטת

על חייהם". בניגוד לגברים, מרבית הנשים אינן יכולות ו/או אינן מוכנות להקריב את הקרבן הזה. מה עשוי להביא את המעבידים לידי תכנון מחדש של העבודה, בדרך שתאפשר לגברים ולנשים כאחד להשקיע במשפחותיהם? לא די בקולן של הנשים, יש צורך במספר גדל והולך של גברים שימתחו ביקורת על הלגיטימיות הבלתי מעורערת של עשיית רווחים והגברת התפוקה שמצדיקה מעגל אינסופי של תביעות מעובדים.

ובכל זאת ייתכן שהתנגדותן של נשים עשויה להפוך לכוח חתרני של שינוי, כפי שאמרה לי לא מכבר סהנדסת פמיניסטית, אם לשלושה ילדים קטנים המתכננת לעזוב את עולם ההיי-טק: "מה יקרה בעוד כמה שנים? אני לא יכולה להימנע מהתחושה שיש שם פצצה מתקתקת... בייחוד ממי שרק נשים שניהנות מפריבילגיה מיוחדת יכולות להרשות לעצמן לומר לא, ורק נשים עצמאיות שתמיד הלכו נגד הזרם לא ימשיכו באופן פסיבי לטפס בסולם השמרני... במובן מסוים הנשים האלה ממצאות בעמדה מצוינת לקרוא תיגר לפחות על הסדר החברתי של ההיי-טק. אני חושבת שאם מחצית המנהלים הבכירים בחברת היי-טק היו נשים, הן היו עושות את הדברים אחרת. הן היו יוצרות לוח זמנים לעבודה שיהיה ידידותי יותר למשפחה. לעשות עוד ועוד כסף, זו לא המטרה היחידה - הן היו עושות יותר למען המשפחה והקהילה".

האם הרהורי ליבה ימצאו הד במציאות הישראלית?

הערות:

1. "עבודה" ו"משפחה" הם מושגים גלובליים שמן ההכרח לבדוק את היבטיהם השונים. כשבוחנים אותם מבחינה היסטורית וגיאוגרפית ולאור מצב סוציאלי, הם מקבלים משמעויות שונות ומתבטאים בפעילויות שונות ביותר. המושג "עבודה" כולל רישות, טיפוחם של עמיתים וסיוע להם, השתתפות בפגישות, סיוע, הכנת מצגים לממונים וללקוחות, תחרות על קידום וכיוצא באלה. ואילו המושג "משפחה" כולל השקעה בטיפוח קשרי משפחה, מפגשים עם חברים, מעילות דתית, פעילות פנאי וספורט, טיפוח הגוף וכדומה. בשני המקרים ניתן להקריב בעת הצורך את "התוספות" ולהשאיר את "גרעין" המטלות בלבד.

2. קנטר (1997) כתבה את העבודה החלוצית שבה ערערה לראשונה את המיתוס של "ספירות נפרדות"

3. תופעה של "אמהות במשרה מלאה" שמקורה באידיאולוגיה של הקשר הרצוף שבין האם לילד, הפכה פופולארית בישראל עם הופעת תרגום ספרה של ג'ין לידלוף, עקרון הרצף, בשנת 1997, והיא מעידה, אולי, שחלק מהנשים, מעדיפות לנשור לגמרי מהמירוץ במקום להתחרות בו.

מקורות:

- כבר, שולי, (1999). עריכת דין בישראל: פמיניזציה של פרנסיה. נייר דיון מס' 100, מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה. הרצוג, חנה, (1994). נשים ריאליות: נשים במליטיקה הסקטור בישראל, סגן יושלים לחקר ישראל ועדת נמיר, (1978). צוותי הוועדה למעמד האישה: דיונים ומצפונות, ירושלים, משרד ראש הממשלה. יורעאלי, דפנה, (1981). נשים בעולם העבודה, נשים במלמד, עמ' 113 - 172. קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד. יורעאלי, דפנה, (1984). תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927, קהילה סטודנטית ארץ ישראל ויישובה, כרך 32, עמ' 109 - 140, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תמוז תשמ"ד.
- יורעאלי, דפנה, (1997). תרבות, מדיניות ונשים במשפחות שבהם שני פרנסים בישראל, סתק ר' רל' חי' סגן (עורכות). משפחה ודעת מבט עכשווי על המשפחה, עמ' 80 - 107, ירושלים: משרד החינוך.
- מכון דהן, (1999). סקר עמדות כלפי מעמד האישה, פברואר.
- עפרוני, לינדה, (1980). קידום ושכר של נשים בשירות הממשלתי בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית. מוגל-בייאוי, סילביה (1992). נשים בקיבוץ: אמהות או חברות? החברה הקיבוצית: שינוי והמשכיות. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 7. פרס, יוחנן ורות כץ (1991). המשפחה בישראל: שינוי והמשכיות. בתוך: לאה שמגר הנדלמן, רבקה בר-יוסף (עורכות). משפחות בישראל. ירושלים: אקדמון, עמ' 9 - 32.
- רדאי, פרנסים, (1982). נשים במשפט הישראלי, נשים במלכוד על מצב האישה בישראל, עמ' 172 - 209, קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, "יחדקל", ת"א רובינשטיין, דפנה, (2000). מה קרה - חצי מישרה! נה, גיליון 38, עמ' 13 - 17, אביב
- שטייר, חיה, נח לוי-אפשטיין (1999). דפוס התעסוקה של נשים: השפעות ארוכות טווח על שכרן סוציולוגיה ישראלית כתב-עת לחקר החברה הישראלית, כרך א, מס' 2, הוצאת רמת - אוניברסיטת תל-אביב
- שטייר, חיה (1995). נשים בתעסוקה חלקית בישראל. דו"ח מחקר מוגש למכון גולדה מאיר למחקרי עבודה וחברה, אוניברסיטת תל-אביב.
- Acker, Joan. 1990 Hierarchies jobs and bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society* 4:139-58
- Baily, Lotte. 1993 *Breaking the Mold: Women, Men and Time in the New Corporate World*. N.Y.: The Free Press
- Bernstein, Deborah 1987 *The Struggle for Equality: Urban Women Workers in Prestate Israeli Society*. N.Y.: Praeger.
- Bernstein, Deborah 1992 *Human being or housewife: The status of women in the Jewish Working Class Family in Palestine of the 1920s and 1930s* (pp. 235-260) in D. Bernstein (ed.) *Pioneers and Homemakers: Jewish Women in Pre-State Israel*. SUNY Press.
- DeVault, Marjorie L. 1991 *Feeding the Family The Social Organization of Caring as Gendered Work*. Chicago: University of Chicago Press.
- Folbre, Nancy 1991 *The unproductive housewife: Her evolution in nineteenth century economic thought*. *Signs* 16(3) 484-563.
- Honig, Marjorie and Shamai, Nira 1978 Israel (pp. 400-427) in Sheila B. Kamerman and Alfred J. Kahn (Eds.) *Family, Policy, Government and Families in Fourteen Countries* N.Y. Columbia University Press.
- Izraeli, Dafna. 1991 *Women and work: From collective to career*. (pp. 165-178) in Barbara Swirski and Marilyn P. Safir (Eds.) *Calling the Equality Bluff* New York: Pergamon Press
- Kessler-Harris, Alice. 1981. *Women Have Always Worked: A Historical Overview* N.Y.: McGraw Hill and The Feminist Press.
- Kunda, Gideon 1996. *Scenes from a Marriage: Work and Family in Corporate Drama*. Discussion Paper 89, Dec. Tel Aviv University. Golda Meir Institute for Social and Labor Research
- Leira, Amlaug. 1998. *The modernization of motherhood*. (pp. 159-170) in Eileen Drew, Ruth Emerek, and Evelyn Mahon (Eds.) *Women Work and the Family in Europe* N.Y. and London: Routledge
- Nielsen, Joyce McCarl 1990 *Sex and Gender in Society: Perspectives on Stratification* Prospect Heights, Ill.: Waveland Press 2nd ed.
- Pateman, Carol 1983 *Feminist critiques of the public/private dichotomy* (pp.281-303) in S.I. Genn and G.F. Gaus (Eds.) *Public and Private in Social Life* London and N.Y.: Croom Helm.
- Smith, Dorothy E. 1990 *The Conceptual Practices of Power: A Feminist Sociology of Knowledge* Boston: Northeastern University Press
- Swirski, Barbara and Marilyn Safir (Eds.) 1991 *Calling the Equality Bluff: Women in Israel*. New York: Pergamon Press
- Williams, Joan 2000. *Unbending Gender. Why Family and Work Conflict and What to do About it* Oxford University Press.

פילנתרופיה כנתיב נשי לספירה הציבורית

מרגלית שילה

כל כבודה בת מלך פנימה" - המובאה המצוטטת פעמים רבות כל כך, מתבררת לאחר בחינה נוספת כמטעה. במאה הי"ט ביישוב הישן של ירושלים זכו להערכה רבה דווקא אותן נשים שיצאו מביתן חוצה, פרנסו את בני ביתן ואיפשרו לבעליהן להקדיש עצמם לתלמוד תורה. נשים אלו יצאו לספירה הציבורית על מנת לאפשר את תפקודה של הספירה הביתית. להערכה רבה במיוחד זכו נשים שפרצו לספירה הציבורית על מנת לסייע לציבור. המשפט: "כל כבודה בת מלך חוצה" כמעט מתבקש לנוכח סיפורם של שני ארגוני נשים ירושלמיים שנוסדו במחצית השנייה של המאה הי"ט: חברת 'הכנסת אורחים' של רייצע וחברת 'עזרת נשים' שנוסדה על ידי ציפה פינס. לבחינתם של ארגונים אלה, לבחינת מאפייניה הייחודיים של הפעילות הפילנתרופית הנשית בירושלים ולבחינת התפיסה בדבר המהות הנשית, מוקדשת הרצאה זו.¹

השתתפות נשים במוסדות של חסד אינה, כמובן, חידוש של ירושלים במאה הי"ט, אך בעיר הקודש שבה ההזדקקות לצדקה נחשבה לדרך חיים², היה העיסוק בעשיית חסד נפוץ ביותר. העוסקים בחלוקת הצדקה ראו בעשייתם מעין חוט של חסד המשוך בינם לבין האל³. סיוע לעניים היה משום אמצעי התעלות בעבור הנותנים ובעבור הנותנות. השתכללות בתפיסת מהותה של הפילנתרופיה וראייתה כעזרה מתקנת⁴ התרחשה באירופה ובארצות הברית במאה הי"ט. שם חלה התפתחות רבה בהקמתם ובעיצובם של ארגוני צדקה ובמקרים רבים הייתה זו יוזמה של נשים אשר חדרו לתחומים שהיו מלכתחילה מחוזות גבריים. המעמד הבינוני המתחזק והסטראוטיפ של the lady of leisure התופס יותר ויותר מקום, תרמו רבות לכך שנשים מבוססות כלכלית פנו לאפיק של עבודה פילנתרופית. ובלשונה של החוקרת פרוצ'סקה שחקרה את התחום: "פילנתרופיה נחשבה במהלך המאה הי"ט מוצא טבעי לביטוי העצמי של האשה בעלת הפנאי"⁴.

לנוכח דברים אלה ברצוני להציג שאלה נוספת: האם העשייה הפילנתרופית של נשות ירושלים חושפת נתיב נוסף של חדירת הלכי רוח מערביים לעיר?

חברת 'הכנסת אורחים' של רייצע

נשים ירושלמיות רבות ביקשו ומצאו אפיקי פעולה ייחודיים והיוו בעצמן מעין 'מוסד צדקה של אשה אחת', אחרות הצטרפו לארגוני חסד גבריים והיו מופקדות על האגף הנשי שלהם או יזמו מוסדות חסד המכוונים למגור הנשי בלבד. לעומתם, מפעלה של רייצע היה ייחודי והוא סלל נתיב נשי חדש. "אנוכי הנני גבאית פעה"ק ירושלים ת"ו בחברת הכנסת אורחים"⁵, כך הציגה את עצמה רייצע, בת ר' מרדכי חן ואשת ר' זעליג מסלאנים, בחוברתה 'ספר משפחת יוחסין'⁶ שנכתבה בשפת האידיש והודפסה בירושלים עם תרגום עברי בשנת 1885. הקונטרס "משפחת יוחסין" מאפשר מבט מעמיק על היוזמת ומפעלה. החברה 'הכנסת אורחים' נוסדה בשנת 1868 סמוך לעלייתה של רייצע, והיא הייתה לתמצית חייה.⁸ רייצע כתבה בגילוי לב אודות הרקע למעשה:

"כי כאשר הייתי אם לארבעה בנים ושלוש בנות, ולא זכיתי כי יהיו לי לאורך ימים ושנים וכולם מתו ר"ל [רחמנא ליצלן] בחיי, אויה לי, על כן עזבתי עיר מולדתי והמשפחה שלי ונסעתי לעיר הקדושה

ירושלים תובב"א [תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן], כי אמרתי בלבבי אולי איבנה שם והשם ירחמני, אבל לא כן היה - לכן לקחתי את עצמי לעסוק במצוות הכנסת אורחים"⁹.

בית התבשיל שנוסד על ידי חברת 'הכנסת אורחים' לא היה הראשון בעיר הקודש, אך, כאמור, היה בעל אופי מיוחד. הוא לא רק פתח את שערי בפני גברים רעבים אלא גם בפני נשים נזקקות¹⁰. אחד ממאפייני החשובים של הפילנתרופיה הנשית היה הכללת נשים בין מקבלי הסיוע. גבאיות החברה תיארו את עבודתן במילים אלה: "מי שנכנס רעב יוצא שבע ופיק"נ [ופיקוח נפש] למאות תלויי בזאת לעניים, ולזקנים, ולת"ח, ולא למנות ויתומים וגרים"¹¹. הנשים שנחיתותן החברתית הייתה מקובעת בחברה המסורתית, לא הקפידו על הייררכיה מעמדית ופתחו את שערי מטבחן לכול. עניים בני טובים, שנמנעו מקבלת צדקה בפומבי, קיבלו את ארוחותיהם בבתיהם 'בכבוד ובהצנע'¹². ההבנה כי כל רעב זכאי לעזרה באה לידי ביטוי גם ברציפות העבודה. בית 'הכנסת אורחים' היה פתוח שבעה ימים בשבוע, כולל שבתות וחגים. לכאורה, אין דבר 'טבעי' מזה לנשים האמונות על ניהול משק ביתן שבעה ימים בשבוע לאורך כל ימות השנה.

בית הכנסת אורחים נבדל מבית התבשיל הגברי לא רק בכל הנוגע לקהל היעד ולזמינות הארוחות אלא גם בהיבט ארגוני רב חשיבות המצביע על מהותו הייחודית: כל ההכנסות שהתקבלו עבור המוסד הוקדשו לעניים בלבד¹³. לנוכח תפיסה חסכנית זו התמסרו הנשים המייסדות למפעל בכל מאוּדן, ועסקו בכל עבודה. רייצע המייסדת הקדישה את ראשה ורובה לעבודתה; היא פנתה מידי שבוע לתורמים בירושלים¹⁴ ולתורמים בחו"ל¹⁵, היא עסקה בהכנת אוכל, באספקתו לרעבים ובמתן מיטה וכסות לנזקקים. לעומת זאת, בבית התבשיל שנוהל על ידי גברים, עסקו הגברים בניהול הבית, ואת העבודה השוטפת הפקידו בידי נשים שכירות. רייצע ורעותיה ראו בעבודתן עבודת קודש, על כל גווניה, איסוף הכספים, לקיחת הלוואות והאכלת רעבים. עשיית צדקה לא נתפסה כמתן מעות בלבד אלא תורגמה למכלול של מעשי חסד. המפעל של רייצע וחברותיה הצטיין לא רק בפרגמטיות וביעילות שלו¹⁶, אלא גם בתפיסה חדשה של נתינה: יוזמות הסיוע היו בו זמנית גם משרתות הנזקקים. תפיסותיהן המקוריות של הנשים בכל הנוגע למהותה של הצדקה לא הסיטו אותן מתפיסתן המקורית בנוגע למעמדן שלהן. כמו ארגוני נשים בעולם המערבי גם חברת הכנסת אורחים נשענה על סיוע גברי ייחודי שהוענק לה על ידי הרב שמואל סלאנט, רבה של הקהילה האשכנזית, אשר שימש כתובת לתרומות הכספיות שהגיעו מחו"ל¹⁷. מייסדת החברה חשה בנחיצותה של סמכות ציבורית גברית ידועה, במיוחד בכל הנוגע לענייני כספים.

רייצע, הרוח החיה של החברה¹⁸, כונתה 'בעלת המפתחות מגן עדן'. היא נעזרה בחמש גבאיות¹⁹ אשר התמסרותן לארגון הייתה בלתי נלאית, וכולן ראו בעשייתן עשייה 'לשם שמים'²⁰. הן חזרו והצהירו לא פעם: "אנחנו נשים עוסקות לשי"ש [לשם שמים] לא עמי"נ [על מנת] לקבל פרס"²¹. רייצע הקדישה את כל עיתותיה למפעל ואילו שכנתה התנדבה לטפל בביתה על מנת שהיא תתפנה לעיסוק הפילנתרופי. שותפות מיוחדת זו כונתה על ידה: שותפות "יששכר וזבולון וכך עשינו כמה זמן בערך ארבע עשרה שנה"²². רייצע ראתה ברעותה שותפה מלאה למעשה הצדקה ובעלת שכר כמותה²³, במקביל לשותפות בני הגולה עם יושבי ארץ הקודש ובמקביל לשותפות הנשים אשר פירנסו את בעליהן תלמידי החכמים.

בחוברת "ספר משפחת יוחסין" עמדה רייצע בהרחבה על מעלתה המיוחדת של מצוות הכנסת אורחים - מצוותו של אברהם אבינו. היא ציינה את החשיבות המיוחדת שיש לקיום מצווה זו בירושלים שהייתה יעד לעולים ולעולי רגל: "כי האנשים אשר יבואו מן הדרך והם עייפים הרבה... אשר עמלו

וסבלו על הים עד אשר זכו לעברו בשלום... ולוא לא יהיה לו מקום לבוא בפעם הראשון ולאכול שם בימים הראשונים, הרי רע לו הרבה מאוד"²⁴. חברת 'הכנסת אורחים' של רייצע לא הייתה רק בבחינת מלון אורחים, אלא גם מעין מרכז קליטה לעולים אשר חיפשו מנוח לכף רגלם. רייצע, שילדיה נפטרו כאמור, בהיותה בגלות, ונכזבה תקוותה ללדת ילדים בארץ, ראתה בטיפול בעולים לא רק משום מצוות פיקוח נפש, אלא אף משום בריאת נפש: "דע כי כל מי שמחיה נפש על ידי שנותנים לו מה לאכול דומה לו ממש כאילו הוא ברא הנפש הזה"²⁵. העיסוק בבית התבשיל היווה מעין תחליף לאימהות האבודה. זאת ועוד. רייצע הערירית שאבה מלוא חופניים שמחה מעשייה שנתפסה על ידה גם כבעלת משמעות מטאפיזית. היא ורעותיה ראו בעבודתן משום צינור להשפעה על ההשגחה האלוקית ומשום שותפות עם המגזר הגברי העוסק בתורה. רייצע הדגישה בחוברתה כי על ידי בית התבשיל היא מרבה תורה בעיר הקודש. במקביל לסוחרת המפרנסת את בעלה על מנת שילמד תורה, רייצע חשה כי פעילותה מאפשרת ללומדים עניים "לישב וללמוד התורה הקדושה [...]. כדי שלא יבואו על ידי זה שלא יהיה להם מה לאכול, לידי ביטול התורה הקדושה אשר עונש הביטול גדול הרבה מאוד"²⁶. פירות העשייה הנשית נתפסו כשווי ערך לעשייה הגברית: תלמוד תורה. חברות חברת 'הכנסת אורחים' לא ראו בעבודתן רק משום סיפוק צורכי הפרט, אלא עשייה ציבורית לטובת כלל האומה. רייצע שהעריכה כי עבודתן היא בעלת ערך מטאפיזי, סברה כי בשכרה ייגאלו ישראל ובשכרה תהיה תחיית המתים.

תפיסתה המיגדרית של רייצע ראויה לתשומת לב. היא הציעה מסלול נשי המכוון להשפעה על המגזר הגברי, ועל ידי כך עיצבה צינור השפעה על העולמות העליונים. לאורך חוברתה היא מדגישה מספר פעמים את האימרה התלמודית: "שהגאולה הראשונה היא על ידי נשים צדקניות כן גם הגאולה שיהיה אי"ה במהרה בימינו"²⁷. פעילותן הציבורית של הנשים נתפסה כבעלת חשיבות ממדרגה ראשונה לכלל האומה.

עזרת נשים' הירושלמית - נשים למען נשים

עזרת נשים' הירושלמית מציגה דגם נוסף של התארגנות נשית. כשמו של הארגון כן הוא: עזרת לנשים. בדומה לתופעת מועדוני הנשים שצצו בהמוניהם בארצות הברית במפנה המאה²⁸, אף אגודת הנשים בעיר הקודש ראתה בנשים הזקוקות לסיוע את עניינה המרכזי ועל ידי כך הגדירה מחדש את הספרה הציבורית. התפיסה כי נשים מסייעות לנשים לא רק בעניינים שהצניעות יפה להם, אלא מתוך היכרות מעמיקה של צורכיהן המגוונים, הביאה לתנופת עשייה חדשה.

חברת 'עזרת נשים' הירושלמית שנוסדה בשנת 1895 נועדה מלכתחילה להמשיך בעשייה המקובלת של ארגוני צדקה נשיים: סיוע ליולדות ולחולות²⁹. יוזמתה החדשנית של החברה - טיפול בחולי רוח, צמחה שלא במתכוון. אל ציפה פינס, רעייתו של יחיאל מיכל פינס, איש שהיה מעוגן ביישוב הישן ולקח חלק בעבודתם של חובבי ציון, הגיעה שמועה אודות שלוש חולות המעורערות בנפשן ושני זקנים שמצבם מחפיר והם מתגוללים בהקדש בעיר העתיקה ואין איש מסייע להם³⁰. היא החליטה לקחת על עצמה את הטיפול בחולים אלה וכך תוך זמן קצר הייתה 'עזרת נשים' חלוצה בתחום חדש - טיפול בחולות ובחולי נפש והיא שייסדה מוסד ראשוני מסוגו בארץ ישראל: בית מחסה לחולי רוח³¹. טיפול רפואי מודרני בחולי רוח הוחל באירופה רק במחצית הראשונה של המאה הי"ט. האבחנה בין חוסים שנוקקו לסיוע כלכלי לבין חוסים שנוקקו לסיוע נפשי הלכה והתבררה במרוצת הזמן³². שם שלהי המאה הי"ט לא זכו חולי רוח בארץ ישראל לטיפול רפואי כל שהוא. התפיסה הרווחת בסוצר הייתה כי חולה רוח הינו אדם שנכנס בו הדיבוק³³. חברות 'עזרת נשים' ראו בחולים בנפשם,

חולים לכל דבר וראו בטיפול בהם חלק ממעורבותן בתחום הבריאות, תחום שזכה להתעניינות נשית רבה בעולם המערבי³⁴. מספרן הגבוה יחסית של הנשים בקרב חולי הנפש הביא להתמקדותן היתרה של חברות 'עזרת נשים' בהן. לנוכח מספרן הגבוה של גלמודות וערירות באוכלוסיית עיר הקודש נתפסה ההתמסרות הנשית לנשים כמובנת מאליה. ואולם, היעדר מוסד זהה בעבור החברה הגברית הביא לפעילות שכללה את כל הזקוקים לה, גברים ונשים. בשנת 1902 נחנך המבנה הראשון של החברה שיועד לנשים ורק שש שנים לאחר מכן, בשנת 1908, נחנך בית שיועד לגברים³⁵. מספר החוסות היה גדול ממספר החוסים³⁶. אל בית החולים הופנו חולים מכל רחבי הארץ³⁷ וככל שהמוסד צמח וגדל כן גדל מספר החולים שהתדפקו על שעריו.

מספר החברות הפעילות בארגון 'עזרת נשים' הגיע תוך זמן קצר לעשרות רבות³⁸. הנשים שהקדישו מזמנן, כוחן והונן לאגודה היו בדרך כלל רעיותיהם של אישים נכבדים כמאטיל, זוגתו של ר' חיים ברלין, רייזליה פיינשטיין, זוגתו של דוד מזכיר הקונסוליה האמריקאית והרבנית ראשה סלאנט, זוגתו של רבי שמואל סלאנט³⁹. האגודה הייתה ארגון אליטיסטי אשכנזי ורק בודדות היו מבנות העדה הספרדית. המייסדות הציגו את ההצטרפות לחברתן כנתיב הצטיינות נשית: "ובפרט בת ישראל ועוד יותר בת ציון"⁴⁰.

בדומה לחברת 'הכנסת אורחים' אף בחברת 'עזרת נשים' היו חברות מעורבות בכל תחומי העשייה. "מוסד זה הוא היחיד בירושלים שבו כל העוסקים בניהול, עובדים רק לשם שמים ללא רווח וגם ללא הכרת תודה"⁴¹, כך כתב יוסף קרליבך, מורה מגרמניה, ששהה מספר שנים בעיר הקודש, וסיפר למשפחתו בגרמניה על בית המחסה. קרליבך הצביע על החריצות, המסירות והאהבה לחולות שאפיינו את פעילות הנשים. גם כתב 'הצבי' שדיווח בעיתונו על פעילותה של החברה שיבח את הטיפול הנשי הייחודי: "ככל אשר לב אשה מסוגל לזה. ונקרא לחברה היקרה: חזקי ואימצי!"⁴². דוד ילין, מחנך נודע, חתנה של ציפה פינס עמד על כוחן של הנשים להביא את מפעלן "לתכלית שלמותו" ודיווח על החולים והחולות שהחלימו.

פורטונה בכך, מנהלת בית הספר אוולניה דה רוטשילד, הציגה את חברות 'עזרת נשים' כמודל לחיקוי עבור תלמידותיה והדריכה אותן כיצד לסייע למוסד⁴³. לחברה שהייתה לרשת נשית בינלאומית⁴⁴ נוסף נופך חברתי ומדי שנה בחנוכה ערכו החברות הירושלמיות מסיבה והציעו למעוניינות להצטרף⁴⁵. הפעילות הנשית שנעשתה 'לשם שמים' ושלא על מנת לקבל פרס האיצה צמיחתה של מודעות עצמית נשית. הן הכירו בטיבה הנשי המיוחד של עבודתן הרפואית-סיעודית. ואולם, גם נשות 'עזרת נשים' חיפשו חסות-על גברית ומינו ועד משגיח גברי שנתן חסותו לחברה⁴⁶.

'עזרת נשים' זכתה להערכה גברית רבה: השליט המקומי, סעדת הפחה, סייר במקום והתרשם⁴⁷. ועד כולל כל הכוללים הצטרף למפעל והקצה מגרש להקמת בניין עבור החולים והחולות⁴⁸. בית המחסה הוכתר בשבחים מפליגים: "שלא נמצא דוגמתו בכל ארץ ישראל אפילו בין המצרים והמוסלמים"⁴⁹, ההערכה הגברית באה לידי ביטוי גם בהקמת ארגון פילנתרופי מקביל: 'עזרת אחים'⁵⁰. כמעט שני עשורים לאחר ייסוד הארגון הורחב היקף הפעילות וכלל גם חינוך מקצועי לנערות⁵¹. באירופה של המאה הי"ט הייתה ההכשרה המקצועית לצעירים וצעירות עניים סעיף מקובל על סדר יומן של חברות פילנתרופיות יהודיות וכלליות⁵². רק האזרח המתפרנס ממעשה ידיו נחשב לאזרח מוסרי, ועל כן הייתה סלילת דרכם של צעירים למקצוע שיפרנס את בעליו, משום אמצעי ראשון במעלה להנחותם לדרך הנכונה. תפיסה זו הנחתה גם את פעילותה של 'עזרת נשים' ובשנת תרע"ג (אוקטובר 1912)⁵³ ייסדה האגודה 'בית לימוד מלאכות לבנות ישראל' בו הורו מלאכות ביתיות,

פצירה גזרה ורקמה. המטרה המוצהרת הייתה להקנות מקצוע לנערות עניות על מנת שתוכלנה להתפרנס מעמל כפיהן, ולא תפנינה לעזרת המיסיון⁵⁵. 'בית הלימוד' ביקש להוות מסגרת הולמת לערות בנות חמש עשרה אשר לא פקדו בילדותן את מוסדות החינוך הירושלמיים⁵⁶. המוסד החדש זכה להצלחה מיידית ובין שעריו הסתופפו כ- 70 נערות⁵⁷.

'עזרת נשים' הצטיינה בכמה היבטים: מנהיגות הארגון הוכיחו את עצמאותן בעצם קביעת סטרוctיהן ודרכי פעילותן. היוזמה לתחומי הפעילות, ובמרכזם העשייה למען חולי רוח וחולות רוח, מעידים על אימוץ הלכי רוח מערביים והשרשתם בקרקע הירושלמית. חולות רוח לא נתפסו עוד כאחוזות דיבוק, אלא כחולות הזקוקות לטיפול, ואילו נערות צעירות נתפסו כבעלות פוטנציאל כלכלי. זאת ועוד. איטה ילון, בתה של ציפה פינס וממשיכת דרכה, ראתה בעזרת נשים' אמצעי לעיצובה מחדש של החברה הירושלמית, ומחברה שראתה עצמה 'עזר כנגד' הייתה 'עזרת נשים' לחברה המבקשת לחולל שינויים בכל מגזרי החברה.

הנתיב הנשי בספרה הציבורית

סיפורם של שני ארגונים נשיים אלה מאשש את ההערכה כי כבודן של הנשים עלה דווקא עם יציאתן מהבית. ואולם, יציאתן מהבית לא נתפסה כבעלת אופי גברי, אלא להיפך. הפעילות הנשית בספרה הציבורית והערכה כבעלת אופי נשי מובהק, המאופיין על ידי מסירות, עדינות וחריצות.

השאלה האם העבודה הציבורית הביאה למהפך בתפיסת האשה המסורתית את עצמה, נענית בשלילה. מבט מעמיק מראה כי בתפיסה הבסיסית בדבר מהותה הנחות של האשה ביהדות לא חל שינוי; הן לפי הקונטקסט המקורי שבו נאמר הביטוי התלמודי "בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נאלו ישראל ממצרים" (סוטה, י"א, ע"ב), והן לפי תפיסתה של רייצע הירושלמית, ההתעלות הנשית לא הוציאה את הנשים ממהותן 'החומרית'. ההתעלות הנשית שהתרחשה רק על ידי עשייה גופנית עוררה הסתאות בשל נקודת הזינוק הנמוכה שלה. לפי המדרש התלמודי, הצדקניות בדור יציאת מצרים יצאו את בעליהן לשכב עמן ולדאוג ללידת ילדים, ועל כך נקראו 'צדקניות', ואילו נשות ירושלים יצאו את מעלתן בזכות טיפולן הפיסי בנוזקי העיר נשים וגברים. גם ההליכה בנתיב הציבורי לא גלה שינוי בתפיסה המסורתית של המהות הנשית.

הפעילות הנשית הייתה בעלת אופי פרדוקסלי: מחד גיסא, היא החדירה את הנשים לספרה הציבורית ומאידך גיסא, היא העצימה את ייחודה של המהות הנשית, הגבירה את הסולידריות וגיבשה את תודעתן הנשית של החברות. חברת 'הכנסת אורחים' ראתה את יעדה העליון בפעיה על הכוחות המטאפיזיים, ואילו 'עזרת נשים' ניתבה את דרכה במקביל לארגוני נשים במערב, תב הנשי החדש שבתוך הספרה הציבורית.

תרחבי העולם והן בארץ ישראל, עבודה ופילנתרופיה סללו את דרכן של נשים למסלולי תעסוקה והתארגנותן העצמאית הביאה מאוחר יותר לסלילת נתיבים לזירה הפוליטית⁵⁸. ההערכה זבלת היא כי "לעבודת הצדקה מחוץ לבית היה פן נוסף: היא סיפקה לנשים רווחה ממגבלות המשפחתיים ואף הזדמנות ליצור קשרים של סולידריות נשית, שעליהם התבססו מאוחר התנועות הפמיניסטיות"⁵⁹. הפילנתרופיה הייתה התשתית הראשונית להתארגנות נשית בלבדית. סת הספרה הביתית לתוך הספרה הציבורית נעשתה הן מתוך צורך כלכלי עמוק והן מתוך תחושה תעלות - עבודת האשה למען משפחה ולנוכח צרכים ציבוריים חברתיים דחופים. התפיסה יתרון של נשים בכל הנוגע לנתינה ולצדקה לעומת גברים, הייתה מקובלת גם על גברים בעולם

הרחב⁶⁰, וגם על המימסד הירושלמי.

ככל שהפעילות הנשית בספירה הציבורית נשאה אופי נשי מובהק יותר, כן התעצם כוחה. יפו היוותה מעין סדנת אימונים לציפה פינס ופעילות האגודה זכתה ליתר הרחבה והשתכללות בירושלים, עם חזרתה של המיסדת ציפה פינס באמצע שנות התשעים לעיר. ציפה פינס⁶¹ ורעותיה לא התעמקו במשמעות המטאפיזית של פעילותן, אלא ביכולתן להשפיע על החברה.

כלכלה ופילנטרופיה - סוללי זרנן של נשים לספירה הציבורית

התארגנותן של אגודות 'עזרת נשים' ביפו ובירושלים השפיעה על התארגנות דומה בערים אחרות.⁶² מידע מעניין השתייר אודות חברת 'עזרת בנות הגליל'⁶³ שהיתה סניף נשי של הארגון הגברי 'משכיל אל דל', אגודת צדקה שקמה בצפת בשנת תרנ"ז⁶⁴. האגודה הגברית היתה חברה רב-עדתית שבקשה לסייע לחולים דלים בסמי מרפא ובסיעוד, ואף כוננה בית מחסה לזקנים ונאבקה במיסיון⁶⁵. האגודה הנשית שנוסדה שנה לאחר ייסוד חברת הגברים מזכירה הן בשמה והן בדרכי פעילותה את 'עזרת נשים'. 'עזרת בנות הגליל' אימצה את מטרות חברת האב 'משכיל אל דל', אך ייחדה את פעילותה בעיקר למגזר הנשי: 'יחולות, אלמנות, יתומים, יולדות עניות... זקנות ואומללות'. על גבי נייר המכתבים המעוטר של האגודה התנוסס הפסוק 'רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה' (משלי ל"א כ"ט). החברות כינו את צפת עירן: 'עירונו הענייה והעזובה עוד יותר מכל ערי הקודש'⁶⁶. נשות 'עזרת בנות הגליל' בקשו להרשים את התורמים לאגודתן באמצעות סממנים מודרניים של ארגון: נייר מכתבים מודפס, חותמות שונות לגבאיות החברה וספר חשבון הוצאות⁶⁷. גם חברת 'נשות הגליל' הסתופפה בצל חסות גברית⁶⁸, ולמכתביה צורפה פניית רבה של צפת, הרב רפאל זילברמן, שחתימת אשתו התנוססה על האגרת. ואולם, נשות צפת הפנו את בקשותיהן לתרומות במיוחד למגזר הנשי לנשות ראש פינה ויסוד המעלה⁶⁹. גולת הכותרת של מפעלי החברה היתה ייסוד "בית מושב זקנות בעד היותר זקנות שאינן יכולות לשרת את עצמן"⁷⁰ עבור מאות נשים נזקקות. עזרת נשים היתה מודל לפעילות נשית אינטנסיבית שהשקיעה את מירב מאמציה במגזר הנשי ומצאה תחומי עשייה חדשים. מעקב אחר הפעילות הכלכלית והפילנטרופית של נשים, מעלה עשייה חדשנית שכוונה ברובה לנשים, סייעה בעיצוב מודעות נשית חדשה. התפיסה הנשית בדבר הכוונת מאמציהן לעבר נשים עוררה מודעות לעובדה שנשים הן המגזר המקופח וכי יש לפעול למען. זאת ועוד. הפעילות הפילנטרופית עוררה גם אפיק נוסף לטיפוח רעות נשית⁷¹. פניית ארגוני נשים לעיסוק ביוזמות חינוכיות ומוסריות כמאבק במיסיון, כייסוד בית יתומים ויתומות וכינון בית ספר למלאכה לנערות, היתה בבחינת יצירת צינורות חדשים מכונני שינוי. היוזמות החינוכיות הירושלמיות הושפעו באופן ישיר ועקיף מיוזמות חינוכיות חדשניות שהובאו לירושלים על ידי מוסדות פילנטרופיים יהודיים מערביים⁷² שחלקן ניוזמו על ידי פעילותן של נשים יהודיות ברחבי העולם. בעוד החברה הגברית התנגדה לכל שינוי באורחות החינוך של בנים אשכנזיים, החברה הנשית היתה פתוחה יותר לשינויים.

בירושלים חלו בו זמנית תהליכים מנוגדים. מחד גיסא, הגיעו לעיר נשים צדקניות שבקשו לעצב ישות נשית ירושלמית חדשה שבאה לידי ביטוי בעיקר בספירה הביתית. מאידך גיסא, תנאי הכלכלה והעוני בעיר שחברו להם יוזמות אירופאיות חדשניות עודדו נשים לפרוץ דרכים חדשות משלהן בספירה הציבורית. בעוד שעזרת הנשים בבית הכנסת נשארה מרחב זנוח שבמקרה הטוב מתאפשרת ממנו הצצה לאולם התפילה, המרחבים שנשים כבשו בספירה הציבורית צברו עוצמה והציבו אתגרים לחברה כולה. העשייה הנשית בעלת ההשפעה הרבה ביותר כוונה לעבר התחום החינוכי.

ארגוני נשים, שפעילותן נחשבה להרחבת הספירה הביתית, הביאו לחיזוק המודעות הנשית ולהכשרת מנהיגות נשית⁷³. עיסוק בפעילות של צדקה הביא מחד גיסא לחיזוק התדמית הנשית שמאפייניה חמלה, והתמסרות לאחר, ומאידך גיסא, החל לחושפה לפומביות. תהליך איטי זה, המעבר ממושא לפעילות פילנתרופית ייחודית, לנושאת הפעילות, התרחש גם בעיר הקודש, והשפיע על עיצובה של האשה הפרושית ושל החברה הירושלמית גם יחד.

הכרתן של מקצת הנשים כי לעבודה הפילנתרופית המסורתית יש משמעות מטאפיסית, העניקה להן תחושה שהן חלק מקהילת קודש ייחודית. רבקה ליפא אניקסטור ספרה בקונטרסה אודות חברות החסד שהיא חברה בהן: הכנסת אורחים, בקור חולים, בתי יתומים ותלמוד תורה והודתה כי למרות הסבל בירושלים היא חשה תחושת התעלות: "הלא ימצאו פה קהילות קודש עדת יעקב המלאה תורה ומצוות ומעשים טובים באין ערך ושיעור ויכולון לקיים פה רצון ה' בשלימות על ידי קיום כל המצוות"⁷⁴. לתחושה זו שותף גם כל מי ששולח צדקה "האיש הזה מלא שמחה הוא. ושמחתו כטלה היא גם בעוה"ז וגם לעולם הבא"⁷⁵. ואילו איטה ילין, בתה של ציפה פינס וממשיכתה כנשיאת הארגון, ראתה ביעזרת נשים מכשיר לעיצובה מחדש של החברה הירושלמית.

בניגוד לתפיסה הירושלמית הדוגלת בחלוקת צדקה לנוקקים, פילנתרופים יהודים באירופה שראו עצמם מחוייבים ליישוב הירושלמי דגלו בחינוך הנזקקים למען ישכילו לעזור לעצמם ולא ידקקו עוד לקבלת תמיכה. קרל נטר, מראשי חברת 'כל ישראל חברים' שעסקה בפילנתרופיה באינטנסיביות, האשים את התומכים בחלוקה בהנחת מצב העוני בקרב היישוב היהודי בארץ, לדבריו: "פלסטינתא הושחתה על ידי צדקה"⁷⁶. החברה היהודית במערב אירופה הפנימה את הרעיונות החברתיים ששללו את העוני כערך דתי וראו בו עוולה חברתית שיש לתקנה⁷⁷, ואילו החברה הירושלמית ראתה בעוני את ייסורי ארץ ישראל שיש לקבלם באהבה.

ההסבר המסורתי להתמכרותן של נשים לפעילות של חסד נעוץ בתפיסה שצדקה היא ממהות הטבע הנשי. בתרבות המערבית הלא-יהודית הוסברה תופעה זו כנובעת מתכונות נשיות של אמפטיה, נתינה ואהבה, ולנוכח הזדהותן היתירה של נשים עם דמותו של ישו⁷⁸. יציאת עקרות בית מהספירה הפרטית לפעילות פילנתרופית היתה, אולי, גם מעין קריאת תיגר על הדמות הנשית הויקטוריאנית. לדעת פאולה היימן, חוקרת דמותה של האשה היהודייה בסבך הקידמה⁷⁹, הארגונים הפילנתרופיים הגדירו מחדש את הפעילות הנאותה לנשים⁸⁰. בחברה היהודית פעילות פילנתרופית היתה אמצעי מודרני של העצמת הזהות היהודית שנתפסה כעשיית חסד⁸¹. למרות המעורבות הרבה של נשים בארגוני הצדקה השונים, המחקר מדגיש את מקומן המשני בהיררכיה הארגונית. בחברות הפילנתרופיות כמו בבית, הגברים היו המנהלים ואילו הנשים ביצעו את המלאכה⁸², אי לכך קשה לראות בפעילותן משום קריאת תיגר על תפקידי המינים⁸³.

הצגת התאוריה בדבר התגברות העבודה הפילנתרופית הנשית באירופה ובאמריקה במחצית השנייה של המאה הייט ועימותה עם פעילות הצדקה והחסד של נשות היישוב הישן בעיר הקודש, באה להדגיש את ההערכה כי הארגונים השונים שבמערב ובמזרח עוצבו לנוכח תהליכים שונים בתכלית אלה מאלה. הירושלמיות לא היו "גבירות של פנאי" וכמובן לא נחלצו למערכה מתוך הזדהות עם ישו, או מתוך רצון להעצים את זהותן היהודית, אלא מתוך כמיהה לתת ביטוי לרגשותיהן הדתיים החברתיים. ניתן להעריך שאשת חילי הדמות הנשית היהודית שכל ייעודה היה לתרום לזולת - נשפחה ולחברה⁸⁴, קבלה במאה הייט חיזוק מהתאוצה שחלה בייסודם של ארגוני נשים לא יהודיות

ויהודיות ברחבי העולם. ירושלים היתה במה מתאימה במיוחד לפעילות נשית של צדקה לנוכח הריכוז יוצא הדופן של בתי החסד ששכנו בה⁸⁵.

הערות:

- 1 תיאור מפורט של ארגוני הנשים, ראו ספרי: נסיכה או שבויה! החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, עומד לצאת לאור באוני חיפה.
- 2 דו"ח קרל נטר לאליאנס, 1869, מובא אצל יעקב קלטר, למען ציון, ירושלים תשל"ז, עמ' 178.
- 3 F. K. Prochaska, *Women and Philanthropy in Nineteenth Century England*, Oxford 1980, p. 5.
- 4 תרגום שלי. 16. 1989-1990, p. 79. *Beth S. Wenger, Jewish Women and Voluntarism: Beyond the Myth of Enablers, American Jewish History*.
- 5 '19', *Jewish Social Studies* 47; Selma Berrol, *Class or Ethnicity: The Americanized German Jewish Woman and the Middle Class Sisters in 1895*, 1985, pp. 21-32.
- 6 רייצע בת מרדכי, משפחת יוחסין, ירושלים 1885, עמ' ד'.
- 7 בשנת 1875 הייתה רייצע גם בין רשימת 21 הנשים חברות לינת צדק, ארכיון מונטיפיורי, מסי 527, JEW'S COLLEGE.
- 8 בית התבשיל בירושלים לפנים והיום, גראייבסקי, זיכרון לחובבים הראשונים, י"א - כ', ירושלים תשנ"ד, עמ' 125.
- 9 רייצע הייתה גם חברת האגף הנשי של 'חברת לינת צדק', שמטרתה הייתה זהה לזה של 'חברת הכנסת אורחים'. סביר להניח שמדובר באותה חברה, שאולי התפצלה. דבריה של רייצע בספר יוחסין אודות הקטאה והשנאה בעיר הקודש, מתבררים כנראה לנוכח השערה זו. פנקס חברת לינת צדק, שנטדה מחדש בירושלים בשנת 1875, ארכיון מונטיפיורי, מסי 527, JEW'S COLLEGE, לונדון.
- 10 רייצע בת ר' מרדכי חן, משפחת יוחסין, עמ' ה'.
- 11 החבצלת, מסי 29, ג' סיון התרמ"ב; לכבוד יום הולדת המאה של מונטיפיורי ערכה החברה סעודה למאה מעניי העיר, הצבי, שנה א', ג' ב', י"ב חשוון תרמ"ה. בשנת 1876 חן הכינו מוזן עבור 30 איש ותקציב החברה עמד על 160 ל"ש לשנה, סיפור משה וירושלים, מתורגם על ידי מורי"א אמשעוויץ, ורשה 1876, עמ' 45.
- 12 מכתב של חיה רחל מקרימנצוג ורייזל מסלוצק לפקידים ולאמרכלים מיום ה' שבט תרנ"ט, ספריית רוונטליה, אוסף פקידים ואמרכלים, X, 160(130-53).
- 13 בתי התבשיל בירושלים לפנים והיום, פנחס בן ציון גראייבסקי, זיכרון לחובבים ראשונים, י"א - כ', עמ' 125.
- 14 יכל מרטה מהממות שלכם שבאו בשביל הבית של הכנסת אורחים, באו לפיהם של העניים, מכתב של חיה רחל מקרימנצוג ורייזל מסלוצק אל הפקידים והאמרכלים, י"ח שבט תרנ"ט, ארכיון רוונטליה, X, 160(130-53), אמסטרום.
- 15 לדברי ר' נחמה כהנו משנת 1867, או כנראה משנת 1876, מצבו הכספי של המפעל היה קשה, שאלו שלום ירושלים, עמ' ס"ו.
- 16 הנשים פנו גם לתורמים בחו"ל. פקידים ואמרכלים, משפחת רוטשילד, משפחת סלונווי. הכסף הגיע על שמו של רבי שמואל סלנט, מכתב נשות החברה לפקידים ולאמרכלים, כ"א סיון תרנ"ט, אוסף רוונטליה, מסי 170, אמסטרום. וכן: מכתב מיום ה' תמוז תרמ"ז, אוסף רוונטליה מסי 62; הנ"ל מכתב מיום ט' אדר תרס"א, אוסף רוונטליה, מסי 189.
- 17 Prochaska, p. 223.
- 18 מכתב חיה רחל ורייזל מסלוצק, י"ח סיון תרנ"ט, אל הפקידים והאמרכלים, ספריית רוונטליה. X, 170(231-53).
- 19 בית תמח"י, החבצלת, מסי 29, ג' סיון התרמ"ב.
- 20 פנחס בן ציון גראייבסקי, בנות ציון וירושלים, א', עמ' 3 - 4. בין חברותיה גם רבקה ליפא אניקסטר, בעלת זוג עולם..
- 21 מכתב נשות החברה לפקידים ולאמרכלים באמסטרום בבקשת תמיכה, כ"ז שבט תרנ"ט, ארכיון רוונטליה מסי 160.
- 22 משפט זה חוזר במכתבי הנשים לבקשת תרומות, ראה, גם: חיה רחל מקרימנצוג ורייזל מסלוצק, אל פקידים ואמרכלים, י"א סיון תרנ"ט, ארכיון רוונטליה, אמסטרום X, 170(231-53).
- 23 ספר יוחסין, עמ' ל"ז.
- 24 שם, עמ' י'. בתקנון החברה הוכנסו לכל התורמים כי מדי שנת יברכום בבית הכנסת, ובמותם תדאג החברה לאמירת משניות לעילוי נשמותיהם.
- 25 שם, עמ' י"ג - י"ד.
- 26 ספר יוחסין, עמ' ל"ז.
- 27 ספר יוחסין, שם, עמ' ח'.
- 28 שם, עמ' י"א.
- 29 William Toll, *A Quiet Revolution: Jewish Women Clubs and the Widening Female Sphere, 1870 - 1920*, American Jewish Archives, Vol 41 - 28, 42, 1990 - 1991, pp. 7 - 26.
- 30 דוד ילין, כתבים, ד', עמ' 65. עזרת נשים' דאגה לתמיכה גם במיילדת המודרנית שתוכל להיענות לכל דורשותיה, אף לחסרות אמצעים. ילין גם דיווח אודות חברת נשים בעלת שם זהה שהייתה מורכבת מננות כולל החסידים וההונגרים, דוד ילין, כתבים, א', עמ' 429 - 430.
- 31 דוד ילין, כתבים א', ירושלים של תמוז, ירושלים תשל"ב, עמ' 105; עמ' 272.

Franz G. Alexander and Sheldon T. Selesnick, *The History of Psychiatry: An Evolution of Psychiatric Thought and Practice from Prehistoric Times to the Present*, N. Y. 1965.

An Introduction to the Social History of Nursing, pp. 123-124.

Norbert Schwake, *Die Entwicklung des Krankenhauses der Stadt Jerusalem von Beginn des 19 bis zum Beginn des 20 Jahrhunderts*, Verlag M...

Altroge, 1983, p. 654-658. מידי שפר, רופאים ובתי חולים בחברה העות'מנית, זמנים 62, 1998, עמ' 38 - 48.

William Tall...

מכתבה של איטה ילין, מיום י"ח אדר תרפ"ו לקולונל קיש, אצ"מ, S576/25 שפועב, כנראה בשנות העשרים עולה המידע, בית מרקחת. במחלקת הנשים היו 30 מיטות. מחלקת הגברים נתרמה על ידי נשים: סימא ברוידא ובתה ברכה זבלודאוסקי, והיו בו 12 חדרים.

היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

מכתב מ-1912 היו כמסד 28 נשים לעומת 10 גברים. התקציב השנתי של המוסד היה 24.000 פרנק. נחום דב פריימאן, ספר הויכרון הירושלמי, תרע"ג.

- 65 חברת משכיל אל דל, בתוך: לונץ, לוח ארץ ישראל, תרניית, עמי י"ד - ט"ו.
- 66 מכתב חברת עזרת בנות הגליל, מיום ז' תמוז תרנ"ט אל הפקידים והאמרכלים, אוסף רוזנטליה, (0-55) 161, X, אמסטורדס.
- 67 מכתב ועד החברה עזרת בנות הגליל, מיום כ"ז שבט תרנ"ט, אוסף רוזנטליה מס' 165, אמסטורדס.
- 68 אפרים טובנהוויז, בנתיב היחיד, חיפה תשי"ט, עמי 100 - 101. טובנהוויז העיד כי אביו מאיר מינה את דודתו הודיל לראש אגודת לינת צדק.
- 69 צפת, סוף סיון התרנ"ז, הצבני, גלי ל"ט. ט' תמוז התרנ"ז. מידע אודות החברה מצוי גם מעל דפי העלוות: בהמושבות, השקפה, כ"ז טבת תרנ"ח: בין התורמים סלבה מדמשק.
- 70 מכתב מיום י"ב אלול תרס"ב מאת רחל וילברמן וחיה מאשויעף אל הפקידים והאמרכלים, אוסף רוזנטליה (0-57) 198, XII.
- 71 חברת נשים יבית יעקב, דף מודפס עם שיר לכבוד פורים, משלוח מנות איש לרעהו, אוסף ספרים נדירים, הית הספרים הלאומי, L2093.
- 72 בית יתומות לחברת נשים יבית יעקב, א. מ. לונץ, לוח ארץ ישראל לשנת תרנ"ט, עמי י"ז; חשבון הכנסה והוצאה של חברת נשים יבית יעקב בירושלים, תרנ"ט, חוברת מודפסת. בחוברת שמות התורמות בארץ ובחו"ל.
- 73 Wenger, Jewish Women and Voluntarism pp. 16 - 19
- 74 רבקה ליפא אגיקסטר, קונטרס זכר עולם, מהדו' תרמ"ד, דף ה ע"ב.
- 75 הניל.
- 76 נטר, שם, עמי 183.
- Bronislaw Germek, Poverty, A History, Oxford, U. K. Blackwell, 1994, p. 243 77
- Faith Rogow, Gone to Another Meeting, The National Council of Jewish Women 1893-1993, The University of Alabama Press, 1993
- Prochaska, p.15 78
- 79 פאולה היימן, האשה היהודייה בסבך הקידמה, ירושלים תשנ"ז.
- Paula Hyman, The Volunteer Organizations: Vanguard or Rear Guard? Lilit 5 (1978), p. 16 80
- Sabine Knappe, The Role of Women's Association in the Jewish Community, The Example of the Israelitisch-humanitarer Frauenverein in Hamburg 81 at the Turn of the Century, Leo Beack Institute Year-Book 1994, pp.153-178
- Prochaska, p.17 82
- Faith Rogow, Gone to Another Meeting, p. 157 83
- 84 נפתלי טוקר, אשת חיל ודרכי קישורה ללילות שבת, מחקרי חג, אדר א תשנ"ב, עמי 44 - 63.
- 85 יהושע ברזילי, מכתבים מארץ ישראל, ד, השלח כ"ד, תרע"א, עמי 276.

עבודה, אימהות ופועלות - על פי "דבר הפועלת"

תמר שכטר

הרצאה זו אנסה לבחון את מצוקתן הרגשית של האימהות העובדות מחוץ למשק ביתן, בשנות השלושים, כפי שבאה לידי ביטוי בעיתון תנועת הפועלות "דבר הפועלת". המאבקים של תנועת הפועלות התרכזו בהכשרתן המקצועית של הנשים, בכיבוש מקומות עבודה, בהשגת שכר הוגן ושווה לעבודה שווה ובארגון נשים בענפי עבודה שונים. בהרצאתי לא אתמקד בנושאים אלה דווקא אלא בעיות שהטרידו את האימהות העובדות בעקבות עבודתן מחוץ למשק הבית. כוונתי לתחושות של תסכול והחמצה שחשו בחוסר יכולתן להקדיש לילדיהן תשומת לב ראויה מחמת חוסר זמן ועייפות, על כך שלא לקחו חלק בפעילות אינטלקטואלית וחברתית מאותם טעמים, על שהן מזניחות את העבודה היצרנית שזכתה ליוקרה בחוגי הפועלים והרגשת אכזבה על שאינן זוכות לתמיכה הולמת מצד מוסדות ההסתדרות ובעיקר מצד תנועת הפועלות.

בהגדרת נשים כפועלות אנו מתכוונים לנשים העובדות בכל מגזרי המשק, נשים שעובדות במשק החקלאי, הפרטי והקיבוצי, וכן כאלו שעבדו בענפי תעסוקה עירוניים או בפעילות ציבורית. בכל חוגי פעילות אלה נדרשו הנשים למצוא פתרונות ארגוניים ורגשיים לשילוב האימהות והעבודה. אך רצאה שהבעיה בלטה בכל חומרתה בעיקר אצל העירוניות שחסרו את הפתרונות שסיפקו חיי השיתוף בקיבוץ ואורח החיים במשק החקלאי הפרטי (במושב ובמושבה).

בעבר היו רבות מהחלוצות רווקות או נשואות ללא ילדים, ואילו בתקופה בה אנו עוסקים גדל מספרן של נשים בעלות משפחה ובהן אימהות ליותר מילד אחד. רוב החלוצות לא התגוררו בהתיישבות החקלאית אלא בישוב העירוני, ורבות מהן תבעו סיוע ממוסדות ההסתדרות ובעיקר מ"תנועת הפועלות" - ארגון הנשים חברות ההסתדרות.

התבטאויות של פועלות העובדות מחוץ למשק ביתן, חושפות את הקשיים. כך לדוגמה נזכרת לאה סרמתיים:

תמונות העבר קמו נגד עיני. עשרים ושתיים שנה בארץ. [...] מלחמה תמידית בין אחריות למשק ולמשפחה. [...] האם לא אבדו לילדי רוח האם וזכרונות מזהירים של ילדות? האם לא אבדו זלי דפים יפים מספר החיים, חיי אם?¹

יהודית מנס ציונה מבהירה:

מדוע האם העובדת מפרת? [כוונתה - לא מעודכנת ונמנעת מפעילות חברתית ואינטלקטואלית] כשהיא שבה הביתה אחרי עבודה [...] לא יכולנו יותר לחשוב על שום דבר. [...] תנו לנו את האפשרות של עזרה הדדית - ואז יהיה לנו המרץ לפעולות.²

החברה שרח דנין ביטאה את תחושותיה:

רבת אני מעלה את השאלה: כיצד עומדת אני בנסיון חיים קשה זה, חיי אשה ומפרנסת בזמננו? הן המשא כה כבד - קשיים אובייקטיביים הנתונים בסיפוק צרכינו היום-יומיים, וקשיים סובייקטיביים, שתכנס מלחמה מתמדת עם עצמי ועם הסובבים אותי על עיצוב דמותם של החיים האלה. ובמלחמה זו אני עומדת יחידה, ללא כל הכנה אליה, כי איש לא התווה לי את הדרך ולא היה לי סעד בכיבושה.³

הקשים. לית שיהיה, רובו של המעשה המעשה... ולא אחת הוזכרה
העבודה שהעבודה מחוץ לית היא שיהיה לא יתה...
לא את אי עיסה יורה על גיה עיסה המעשה...
על אותן הנשים החשובות... "לו יכולתי
להשתחרר מהטל הקשה הזה...
דברי החברות הללו מרמזים במידה רבה על המעמד הראשון
של החוברת הראשונה ציינה העדושה וכל ככלה...
העיקרית של העיתון היא להיות "אמצעי נגד האלימות... מרכזיים:
שאלות הילד והטיפול בו, המשפחה בעתות קשי, המצב הכלכלי...
האשה, האינטנסיביות של רגשותיה, הקושי שבחי החיים... וההגבה
שלה על הופעות חיינו".⁵

רחל כצנלסון הייתה מודעת לקשיים בשילוב חיי משפחה ומסדה. נשיות פועלת ממעגל העבודה
עם הקמת המשפחה ומצוקת האימהות שנאלצו לצאת לעבודה ללא סידור הולם לילדיהן הטרידה
אותה. בהרצאתה באסיפת הפועלות בתל-אביב בשנת 1929 אמרה: "אני מזמן חדלתי לראות את
האידייליה בחיי משפחת הפועל. אני רואה את הסבל [...] כל אשה עובדת מרגישה שהיא חוטאת:
לילד, לבית ולרצפות. היא עובדת הרבה מאד והיא תמיד מונה את חטאיה. האשה היא רק הד של
חיי החבר"⁶ ובסמינר הפועלות שהתקיים בתל-אביב, בשנת 1937 אמרה:

מה עלינו לעשות? ... בכדי להזיז את העגלה [...] להסברת שני יסודות צריכים להיות מכוונים
מאמצינו: העבודה והמשפחה [...] למשפחה תפקיד עצום בחיי הפועלת. אבל יסוד זה לא הובר
דיו [...] זה עשר שנים שבתנועת הפועלות יש תסיסה בשאלה זו והרגשה של צורך דחוף בפתרון
[...] במובן ידוע שני היסודות האלה: של העבודה ושל המשפחה אויבים בחיי הפועלת [...]
לא כן בחיי האישה העובד [...] לעומת זה בחיי הפועלת, ביחוד זו השכירה, יסוד העבודה הורס
את יסוד המשפחה ולהפך.⁷

בהמשך דבריה היא מבהירה שרק חינוך נאות של החברה אשר יעשה ע"י תנועת הפועלות יסייע
לאחד בין הניגודים הללו ולמצוא הרמוניה בין שני תפקידי האשה.

לאור הצהרת מטרתיו של העיתון ולאור ההיכרות עם תפיסתה של העורכת אנו מצפים למצוא
ב"דבר הפועלת" הד לבעיית השילוב של משפחה ועבודה בחיי הפועלת העירונית וניסיונות
למצוא מוצא נאות לכך. אולם למרבה הפלא אין התבטאויות רבות מעין אלו שצוטטו כאן.
הנושאים בהם עסק "דבר הפועלת" היו: שאלות השעה, עיסוק בענייני החברה והעם, אקטואליה,
הארת העבודה השוטפת של מועצת הפועלות וארגון אמהות עובדות; הוא הרבה לטפח את המדור
לספרות ולאמנות ואת הנושאים הקשורים במעמדן של הנשים בעם ישראל ובעולם. במדורי האינפורמציה
הוקדש מקום לעובדת השכירה: ניתנו סקירות על מצב התעסוקה של הפועלות, חוקי עבודה, הצגת
הישגי הפועלות בכיבוש מקצוע ובהגדלת פריון העבודה, הישגיהן של נשים פעילות בתחום הציבורי
ונשים בחקלאות ובהתיישבות. כמו כן, בהתאם לאירועים ביישוב, הועלו על נס האם המתגייסת
לצבא, האם העובדת מחוץ למשק ביתה, האם הנושאת בעול כפול כאשר בעלה מגוייס למשימות
לאומיות או תנועתיות. כאמור אין כמעט התייחסות למצוקותיה הרגשיות של האם העובדת מחוץ
למשק ביתה. "שני היסודות האויבים בנפש - העבודה והמשפחה" כהגדרתה של רחל כצנלסון אמנם
טופלו פעמים רבות בעיתון אך כל יסוד בנפרד.

יסוד העבודה: גם מדור האינפורמציה, גם הפעילות שכתבו וגם החברות מן השורה התייחסו בכתיבתן לחשיבות העבודה בחיי האשה ותועלתה של עבודתה למען משפחתה ולמען הציבור. כתיבה זו לא תמיד הייתה מעוגנת במצוקות ההווה אלא תפסה את בנות העליות החלוציות הללו על פי דפוסיס מוכרים מן העבר: כך למשל יש תיאורים של חקלאיות, מתוך כוונה מחנכת בעיקר. הרבה נכתב על נשים שכבשו מקצועות גבריים: טרקטוריסטיות, רפתניות ועובדות שדה אחרות. דיון רחב מוקדש גם לנושאים של הכשרת הנשים לחקלאות ולנשים שחיו בהתיישבות החקלאית. מתוך תאורים אלה ברורה כוונת המנהיגות, אשר רובן היו בנות העליות השניה והשלישית. הן שאפו ליצור בא"י אשה חדשה, אשה עצמאית ובעלת מודעות אשה מקצועית שעתידה בחקלאות. כפי שהתבטאה רחל ינאית בן צבי:

עם כל רצוננו להקיף את ענייני הפועלת בעיר ובכפר, את כל המתהווה והתוסס בהם - צריך הכיוון החקלאי להישאר הקו היסודי המסמל את מהות התנועה. עם כל הצורך להיאחז בכל הצירופים ובכל הדרכים לשחרור העובדת בעבודה ובציבור - פעולתנו העצמאית החקלאית תישאר במרכזה של תנועת הפועלות. טול את החקלאות מתוכנו ונטלת את נשמת תנועת העבודה.⁸

אולם המציאות של שנות השלושים היתה שונה: העיר ולא הכפר היא שמשכה את הפועלות ורבות מהן גרו בערים. וכך, למרות שמרבית העניין והמשאבים הופנו לכיוון מפעליה החקלאיים של תנועת הפועלות,⁹ החלה גם פעילות מסייעת לפועלות העירוניות בגלל המציאות המשתנה.¹⁰ "דבר הפועלת" הקדיש גם הוא מקום לענפי תעסוקה לא חקלאיים כמו חינוך, תעשייה, בניין ואפילו לעבודת משק בית (עוזרות) הלא יוקרתית.

כאן חשוב להזכיר שבשנה שנוסד העיתון "דבר הפועלת" נוסד בתוך תנועת הפועלות "ארגון אמהות עובדות".¹¹ ארגון זה, שהפך להיות הזרוע המרכזית של תנועת הפועלות, פנה אמנם עם הקמתו לאימהות העובדות מחוץ למשק ביתן אבל למעשה, מסיבות שלא כאן המקום לפרטן, היה קהלו העיקרי נשותיהם של חברי ההסתדרות - אימהות העובדות במשק ביתן בלבד.¹² גם לארגון זה הקדיש "דבר הפועלת" מקום נרחב.

פעילותו של הארגון סייעה להעלאת מעמדה של עקרת הבית בהסתדרות והשווה אותה למעמדה של האשה העובדת מחוץ למשק ביתה. אין ספק שזהו הישג נכבד אולם אליה וקוץ בה: תשומת הלב המירבית של תנועת הפועלות הופנתה כך לעקרות הבית ואילו לאימהות שעבדו מחוץ למשק ביתן, והיו במיעוט, לא הוענקה ההתייחסות לה ציפוי.¹³ כך קרה גם ב"דבר הפועלת", שהיה במובנים רבים מראה למתרחש בתנועת הפועלות: בעיותיהן הרגשיות והחברתיות של האימהות העובדות גם מחוץ למשק ביתן נדחקו לשוליים. עם זאת ראוי לציין שבמדורי האינפורמציה רבים הדיווחים אודות הקמתם ופעילותם של מוסדות חינוך, שרותי הסעדה ומסגרות כמו קייטנות קיץ וטיפול רפואי שנועדו לשיפור הטיפול בילדים בעיקר אך גם לסיוע חשוב לנשים - עקרות הבית והעובדות מחוץ למשק ביתן.

היסוד השני שהזכירה רחל כצנלסון - המשפחה - זוכה אף הוא להתייחסות אינטנסיבית בעיתון, אם כי לעתים כבדרך אגב.¹⁴ בכתבות אודות פעילויות של נשים, בכתיבה לזכר נפטרות, במדור הספרות והאמנות, בתיאור פעילויות שונות ובסיקור אירועים של תנועת הפועלות מובלטת חשיבותה של המשפחה ולאשה מיוחסים בה תפקידי מפתח: אחראית לחינוך, לטיפול, להקניית ערכים אוניברסליים, לאומיים ומעמדיים והשריית אגירה נעימה בה. מיגוון הנושאים וחדשנותם ראויים

לציון: העיסוק בשאלת ההפלות וביטוי דעתם של רופאים וחברות, חייוי דעתם לגבי הדילמה העוסקת בזכות האישה ללדת ילד כשהיא משתוקקת לו או גם זכותה לוותר עליו כשהוא אינו רצוי לה. לאור האמור כאן נשאלת השאלה: האם יש מקום לחפש בדפי העיתון תאור של מצוקות הנובעות מקשיי השילוב של שני היסודות הללו, שילוב חיי משפחה מלאים (במשפחה בת כמה ילדים) ועבודה? שמה אין לכך הד מפני שהתבטאויותיהן של חברות אחדות בעיתון אינן משקפות את הרגשת הנשים האחרות וכתבתן היא פרי תחושתן האישית בלבד? ואולי הקשיים, שסביר להניח שהיו קיימים, התגמדו בעיני הפועלות בזכות האמונה הרעיונית שהייתה ולכן לא נחוץ להעלותם על הכתב? העיתון, כאמור, הציב לעצמו מטרה לתת לפועלות כלי ביטוי, גם מתוך כוונה לשחרור רגשי וגם כגורם מחנך, ואם אין לנושא מסוים ביטוי ניתן לשער שהוא לא קיים.

כנראה שמציאות זו ובעיית השילוב של אימהות ועבודה על מגוון קשייה הטרידה הרבה יותר מחברה אחת, אף שבעיתון לא הגיעה לידי ביטוי ראוי. לפחות במקרה אחד ניסתה המערכת לעודד לכתיבה בנושא. בשנת 1936 כתבה בבה אידלסון שהייתה יו"ר תנועת הפועלות:

לא קלים הם חיי האשה הנשואה, היוצאת לעבודה מחוץ לביתה. דרישתה הגדולה מעצמה, רצונה לספק את צרכי הבית והמשפחה, הקושי של חלוקת הזמן בין הבית ומקום העבודה, הסיכומים הנפשיים כשהחבר אינו רוצה שתמשיך בעבודת חוץ, כל זה בתנאי הארץ הבלתי מסודרים מדכא לעתים את הרצון, ומבזבז את כוחות האשה ועצביה.¹⁵

בהערת שוליים של המערכת אמנם נכתב: "רצוי כי ב"דבר הפועלת" יבוא ויכוח לשם בירור השאלה". אך קריאה זו נותרה ללא מענה.

לא רק בדבריהן של רחל כצנלסון, בבה אידלסון ושל אחדות מהפועלות שכתבו ב"דבר הפועלת" אנו שומעים הד לקיומה של הבעיה. גם ממקורות ארכיוניים אנו נוכחים שמצוקות אלה העסיקו את הנשים - גם הקשיים הטכניים וגם המצוקות הרגשיות שמעוררת העדרות ממושכת מהבית. במכתבים, ביומנים, בדיווחים ממפגשי חברות ומחוגי דבר הפועלת אנו מוצאים תאור של הקשיים וניסיון לחפש להם מוצא.

להלן דוגמאות אחדות מרבות: בדיון על מהותה של תנועת הפועלות שנערך בשנת 1931 בקבוץ המאוחד אמרה החברה ציפורה:

תנועת הפועלות היא עכשיו חד צדדית. עוסקת הרבה בשאלת ארגון אמהות עובדות - והיא אינה השאלה הכי אקטואלית. העליה השנייה קלטה את החלוצה ודרשה ממנה מאמצים ועכשיו מצמצמים את תפקידה, אין דורשים ממנה הרבה וגם אין תוקף לדרוש - כי יודעת היא שלאחר כניסתה לחיי משפחה תעזוב את העבודה.¹⁶

במכתב לחברה כותבת הפועלת גיטל:

הריוני הראשון היה לי כאסון, הרי הוא יוציא אותי ממקום עבודתי, שרציתי להשתרש בו ואיני יודעת אם אוכל לחזור אליו פעם. [...] וכמה שנים התלבטתי ונאבקתי עם עצמי שלא ללדת ילד שני מפני ששאלת העבודה שוב תופיע בחריפותה. ומלחמתך זאת החריפה על מקום עבודה, איך היא מתפרשת בחברתנו? כביחה מפני קשיים, כאי התחשבת בצרכי הכלל - כאמאזיס. [...] ואותך עצמך מתחיל לכרסם הספק: צודקים המרגנים, החברה זקוקה לך במקום אחר ואת כל כך

מתעקשת. יש רמת בינוני, שאינן יכולות לותר על מקום עבודה, שיתן להן הרגשת סיפוק ויצירה.¹⁷

גם אחת הנשים הפעילות במועצת הפועלות וחברת מערכת "דבר הפועלת", ליליה בסביץ, חברת קיבוץ עין חרוד, ראתה את המציאות ללא כחל ושרק. בדפים שנמצאו בעיזבונה כתבה בין השאר:

"התנועה השאירה את האשה שעברה לחיי משפחה בבדידותה. לא אפשרה לה ע"י יצירת הוי מתאים (מוסדות ילדים, מוסדות אספקה משותפים) להמשיך בחייה החלוציים בעבודה וביצירה".¹⁸ ממקורות שונים אנו נוכחים שבקרב הפועלות עצמן זכה הנושא של השילוב בין אימהות ועבודה למקום בולט יותר מאשר בדיונים התנועתיים וב"דבר הפועלת". כך אנו נוכחים שב"חוגי דבר הפועלת" הועלה הנושא בכל חריפותו. "חוגי דבר הפועלת" היו פגישות של חברות שבהן קראו בצוותא בעיתון ודנו בנושאים שהועלו בחוברת האחרונה.¹⁹ גם בפגישות האימהות עם חברות מנגנון התנועה, ניתן ביטוי לבעיות שהעסיקו אותן. אלה עסקו בעיקר בבעיות היום-יום ולא בשאלות תנועתיים כוללות. עליהן נימנו בקשות סיוע לאם העובדת בביתה ומחוצה לו. היה פער בולט בין חברות הגרעין הפעיל ובין כלל ציבור החברות. על פי ההדים המעטים שהגיעו גם ל"דבר הפועלת" אנו רואים שהנשים העדיפו לעסוק בנושאים הקשורים לחיי היום-יום שלהן. גם מצוקותיה של האם העובדת מחוץ למשק ביתה יכולות להיות בכלל הנושאים שלפי דעת הכותבת היו חסרים בדבר הפועלת.

כדבריה של אחת מהן:

לא ייתכן כי כלי מבטא של אשה עובדת כ"דבר הפועלת" לא יתן מקום לבירור השאלות הכרוכות במשק האשה: משק בית, טיפול בילד, גינה [...] על מדור זה לא רק ללמד, כי אם לעץ [...] בלתי צודק היחס המקובל של בזו לשיחות עם 'השכנה'. כל אשה [...] תעיד, כי מהשיחות האלה [...] היא לא פעם שואבת הדרכה נכונה וגם עידוד.²⁰

מכל האמור מסתבר שבעיית השילוב של אמהות ועבודה זכתה להד קלוש בלבד בכתב העת. צרכיה ורצונותיה של האם העובדת בכלל וביישוב העירוני בפרט לא נענו כמצופה. בכך ניתן לומר ש"דבר הפועלת" אינו של האשה ולא למען האשה כפי שהכריזה העורכת בהצהרת כוונותיו של העתון. כאמור, כתב העת היה כלי ביטוי של תנועת הפועלות גם באופן רשמי וגם על פי תוכנו. פעילות התנועה וביניהן גם חברות המערכת לא היססו להבליט את הקשר בין התנועה לכתב העת שלה. יהודית שמחוני, מהפעילות המרכזיות בתנועת הפועלות, תארה את העתון במלות לו עשרים וחמש שנים: "עתוננו הוא יצירה תנועתיית. חולשותיו הם חולשותיה של התנועה".²¹ גם רבקה גורפיין, חברת המערכת המורחבת של דבר הפועלת אמרה:

על "דבר הפועלת" אומר את העיקר בקיצור: זוהי יצירה אידאית ומגוייסת, היודעת את העומד לפניה. [...] אנחנו תמיד כורות את אוננו ואת לבנו כדי לקלוט את העיקר - את העיקר הציבורי, המוסרי, האסתיטי שבחיינו. [...] אנו רוצות לתת את הביטוי לחיינו על כל האספקטים שלהם - הפוליטי, החברתי, התרבותי, הכלכלי - וכל זה בהשתקפותו משותו של היחיד, וכל זה כביטוי קולקטיבי, לאו דווקא כביטוי של סופרות.²²

במקום אחר הודתה הכותבת: "במה שתנועת הפועלות מתקשה או נכשלת, לא יכולה "דבר הפועלת" להצליח".²³ ליליה בסביץ הטיבה לסכם:

מראשיתו היה "דבר הפועלת" נאמן למיטב המסורת של תנועת הפועלים הארצישראלית, לכלליותה. [...] "דבר הפועלת" הוא פרי טיפוחיה של תנועת הפועלות, יונק ממנה, משמש לה פה ומשרה עליה מאורו אולם היא גם משפיעה עליו. משתקפים בו חולשותיה ואי הצלחותיה. ואם מועצת הפועלות איננה מקיפה את כל חלקי ציבור העובדות, אם היא חדלה לטפח את עובדות התעשייה [...] הרי כל זה נותן, לצערנו, את אותותיו ב"דבר הפועלת".²⁴

גם רחל כצנלסון הייתה מודעת לבעיותיו של העיתון. בהרצאה שנשאה בנושא "דבר הפועלת"

היא מונה את הישגיו אך גם מעיזה לציין "הרבה חסר ב"דבר הפועלת" ויש סיבות לכך. הסיבה העיקרית היא בכל זאת באותה תנועה, שהוא משמש ביטוי לה".²⁵ בסקירת פעולותיה של תנועת הפועלות, היא מסכמת את השנים שחלפו ומציינת במפורש: "איך אפשר להיות אם ופועלת ומפרנסת ואיש תנועה ואיש ציבור - את השאלה הגדולה הזאת עוד לא ידענו לפתור".²⁶

מכל האמור מסתבר כי העובדה שתנועת הפועלות ו"דבר הפועלת" לא הקדישו תשומת לב ראויה למצוקותיה של האם העובדת היא שיקוף של דעת הפעילות המרכזיות בתנועה. הדבר מעורר תמיהות שכן, למרות העובדה שהעיתון הוא כלי ביטוי של תנועת הפועלות אין להסיק מכך שלמערכת לא היה שיקול דעת עצמאי. כנראה שמערכת העיתון לא הייתה מחוייבת להשמע לתכתיבים של גורמים מחוצה לה. כדבריה של העורכת: "מערכת "דבר הפועלת" עובדת כל השנים מתוך חופש מצפוני, חופש גישה וחופש עריכה. אין מערכת זו מקבלת כל הוראות לא מסתמך ידבר הפועלת מופיעה יחד אתו כל השנים וגם לא ממועצת הפועלות".²⁷

מדוע, אם כן, דברים שנאמרו ע"י החברות בפגישות חברתיות או בתחום הפרט לא באו לידי ביטוי ב"דבר הפועלת"? כנראה שהתשובה היא שילוב של גורמים אחדים ואמנה כמה מהם: הנשים התקשו בכתיבה מתוך חוסר זמן, עייפות מרובה, עברית לקויה וחוסר ניסיון בכתיבה פובליציסטית וספרותית ורבות מהן כתבו בדירבונן של חברות המערכת ובסתם.²⁸ ייתכן שלא עודדו אותן להתבטא בנושא השילוב של אימהות ועבודה מפני מיעוט של הנשים שהתמודדו עם הבעיה שלפנינו. בעניין זה ראוי לציין שבפני מוצאי העיתון של שנות השלושים נראה בעיית היקפו של העיתון בכל חריפותה והכתיבה הייתה חייבת להתמקד בעניינים המרכזיים ביותר. הייתה מגבלת נייר חמורה והעיתון היה נספח שחולק חינם לחותמים על עיתון הפועלים "דבר".²⁹ נראה שהמערכת לא יזמה ולא קיבלה חומר לפרסום בנושא שלנו, שלא הוכח כמרכזי ביותר.

ניתן להבין זאת על רקע השינויים בתנועת הפועלות שחלו בשנות השלושים. כאמור השינויים הדמוגרפיים שחלו בשנים אלה בקרב הפועלים (רבו המשפחות להן ילדים) והמגבלות של ציבור הפועלות בשוק העבודה (מחסור בעבודות מתאימות לנשים ושכר עבודה לא שווה לשכר של הגברים)³⁰ הביאו למהפך משמעותי בתנועה. רוב החברות בה היו עקרות בית ולא נשים העובדות מחוץ למשק ביתן כפי שהיה בעשורים הראשון והשני של המאה. תנועת הפועלות לא זנחה את פעילותה מן העבר, פעילות שנשאה אופי מהפכני למען דמות חדשה לאשה העברייא אבל הפנתה כוחה גם לכיוון פעילות האופיינית לנשים בעבר: פעילות סוציאלית, בעיקר התנדבותית.

הפעילויות התמקדו בשלושה תחומים: האחד - למען הנשים: פעילויות שעסקו בלימוד עברית, כינוסים מסיבות וטיולים, חוגי נשים, מועדוני נשים, הכשרת עקרת הבית. התחום השני - מפעלים למען הילד: מוסדות לילדים כמו גני ילדים, בתי תינוקות, מועדוני ילדים, הזנת ילדים, קייטנות בחודשי הקיץ. התחום השלישי היה פעילויות תנועתיות: קליטת עלייה, פעילות צרכנית, טיפול סוציאלי במשפחה, גיוס כספים למטרות הסתדרותיות וכלל יישוביות. פחות מזה, אם בכלל, הוקדש לקשייה של האשה העובדת.

אפשרות אחרת להסבר נעוצה, אולי, באורח חייהן של מנהיגות תנועת הפועלות וחברות מערכת העיתון. בשנים אלה היו מרביתן, עדיין, מנשות העליה השניה והשלישית ובלט מקומן של הפעילות מן ההתיישבות החקלאית, בעיקר מן הקיבוצים, שאורח חייהן אפשר להן להשתחרר מהמעשה היום יומי של טיפול בילדים. בין האחרות, בעיקר הפעילות העירוניות, ניכר סטטוס דומה מבחינת המטלות המשפחתיות. הן היו רווקות (עדה מימון), נשואות ללא ילדים (חנה מיזל שוחט) או בעלות

משפחה שהסתייעו בבני משפחה אחרים כמו אם או אחות (רחל ינאית בן צבי). לא רבות מהן התמודדו עם בעיות השילוב של עבודה או פעילות ציבורית ואימהות בכל חריפותן.

האם פעילות המגזר של נשים עובדות היו מצליחות להעלות את הנושא למרכז הדיון ולמודעות שאר החברות? יתכן שכן, אך הן היו מעטות. הסיבות למיעוט הפועלות העירוניות - אמהות לילדים - שניאותו להיחלץ לטיפול בבעיות הכלל גם הן מגוונות. הסיבות נעוצות בקשייהן להתגייס לפעילות - העדרה של עזרה זמינה לטיפול במשפחה, קשיי תקציב לממנה וקשיים בניהול מערכת מטלות כפולה של בית ומשפחה שלא מאפשרת להעמיס בנוסף גם פעילות ציבורית. כך נוצר מצב שהנשים שעבדו מחוץ למשק ביתן פיתחו אדישות ונמנעו ממעורבות בחיים הציבוריים. סיבה נוספת וחשובה נוספת הראויה לציון והיא אולי העיקרית שבהן: חוסר מודעותן ואמונתן ביכולת לשנות את מציאות חייהן. וכך התבטאה כותבת ב"דבר הפועלת": "נחוץ אולי לבדוק מחדש את הערכתנו את עצמאות האשה: נחוץ להקנות לה קודם כל עצמאות נפשית, הרגשת חופש אישי, שיעלה בעיניה היא ועל ידי כך גם בעיני אחרים את ערכה הכלכלי והפסיכי בביתה"³¹.

בדרך זאת, הן האמינו, ניתן יהיה לממש את חלום האשה העבריייה החדשה. כדבריה של ליליה בסביץ: "נכספנו לדמות אשה שניחנה בשלמות כיהודיה, אדם ואשה; לאשה, שאיננה מתכחשת לאמהותה ולנשיותה, גם כאשר היא כובשת עבודה גברית ומשתתפת בהגנת הארץ ובעבודה ציבורית. יתר על כן: אמהותה שופעת ומרווה את כל מעשיה, בתחום הפרט ובתחום הכלל כאחד"³².

לשם השגת מודעות זו פעל "דבר הפועלת" כעיתון מחנך ומכוון. וגם אם נדמה שבעיית השילוב של אימהות ועבודה לא טופלה כראוי, בין דפי העיתון, הרי שבבסיס קיומו של "דבר הפועלת" ובדרכי פעילותו הייתה כוונה לטווח רחוק: לעורר את המודעות הנשית של הפועלות ולנסוך בהן אמונה בעצמן וביכולתן לחולל שינוי.

הערות:

1. דבר הפועלת, ג', 4-5 (12/7/1936), עמ' 101.
2. דבר הפועלת, ג', 10-11 (24/1/1937), עמ' 227.
3. דבר הפועלת, י"א, 1-2 (27/2/1945), עמ' 13.
4. שם.
5. דבר הפועלת, א', 1 (11/3/1934), עמ' 1.
6. פרוטוקול ההרצאה. ארכיון העבודה, א236-1-250-IV.
7. ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 4/23/15.
8. ר. ינאית, "שלבים", ר. כצנלסון (עורכת), דברי פועלות, תל-אביב, תר"ץ, עמ' 95.
9. שם, עמ' 131-137.
10. ב. שטרן, תנועת הפועלות בארץ ישראל: מועצת הפועלות 1920-1939, עבודה לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" של אוניברסיטת חיפה, חיפה, 1997, עמ' 137-162.
11. ועיית הפועלות בשנת 1932 בה הוחלט על הקמת ארגון אמהות עובדות עסקה יותר מקודמותיה בנושא האם העובדת. עדה פישמן מימון סיכמה את הוועידה במלים: "במערכת השאלות הרבות בהן דנה הוועידה, באו לידי ביטוי משאלותיה וצרכיה של החברה כאשה וכאם". עדה פישמן מימון, חמישים שנות תנועת הפועלות, תל-אביב, תשס"ו, עמ' 251.
12. א. מנר, משקי פועלות 1911-1945: מחברות של פועלות לבתי ספר מנימייתיים, עבודה לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, תשמ"י, עמ' 268-271; ב. שטרן, שם, עמ' 241-280.
13. דבר הפועלת, א', 1 (11/3/1934), עמ' 84. בסקירה מאת רחל כצנלסון "בתנועת הפועלות בארץ" נכתב שיש 20 אלף חברות הסתדרות מתוכן 12 אלף

- נשות פועלים כלומר פחות מחצי הפועלות עובדות מחוץ למשק ביתן. לא ברור האם נמנו כאן גם נשות ההתיישבות. ראוי להבהיר שמספר העובדות מחוץ למשק ביתן כולל גם פועלות ללא ילדים. בשנת 1937 היו ביישוב העירוני 26,452 עקרות בית ו- 17,554 נשים שבבז מחוץ למשק ביתן. דבר הפועלת, ה' 1 (1938/31), עמ' 40.
14. כעבור שנים אמרה רחל כצנלסון שזר: "דבר הפועלת לא הקדיש מקום רב לנושא של האמהות, אף על פי כן הייתה זה הפועלת חיונית של אמהות [...] ומותר להגיד שגם אם תקראו בדבר הפועלת את המאמרים הפוליטיים של התרבות וגם של הכרת בסיטואציה החדשה, תמצאו בהם נימה עמוקה של אמהות". דברי רחל שזר בוועידת הפועלות השמינית 10/1/1960 ישיבה ב'. ארכיון "גונים", 24A, כ- 2436.
15. דבר הפועלת, ב', 10 (1936/23/1), עמ' 212.
16. מבפנים, 52 (1931/23/11), ארכיון יד טבנקין, 2/5/15.
17. 7/2/1946 - ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ - 5/25/15.
18. ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ 4/18/15.
19. הם החלו לפעול בעקבות הצעה שהעלתה רחל כצנלסון במושב מועה"פ (דצמבר 1935), הצעה שהתבססה על קולותיה של רחל. ראה דבר הפועלת, ב', 11-12 (1936/1/3), עמ' 248 וכן: יומן משק עין חרוד, תוספת, 85, 14/2/1936.
20. פרידה חומסקי, "משק האשה", דבר הפועלת, א', 3 (1934/5/17), עמ' 65.
21. ועידת הפועלות השמינית, הרצאות, דיונים, החלטות, 10-13 בינואר 1960, עמ' 11.
22. שם, עמ' 13.
23. במכתב לרחל שזר, ארכיון גונים, 248A, 58625/1.
24. לעיל הערה 21, עמ' 15.
25. ארכיון גונים, 248A כ- 41198. אין ציון תאריך הנאום. כנראה 1944.
26. רחל כצנלסון, "פעולות תנועת הפועלות", דברים בוועידת ההסתדרות הששית (28.1.1945), יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 4/12/15.
27. דבר הפועלת, שנה ג', 8 (1936/10/25), עמ' 143.
28. בעיובונה של רחל כצנלסון שזר הנמצא בארכיון גונים (248A) ישנם מכתבים של נשים המזכירות את קשייהן בנתיבי בבל ובספרות במיוחד. ראה גם "מסודות המערכת" מאת ליליה בסביץ, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 12/15; הנ"ל, ולו רק הד... תל-אביב, תשמ"א, עמ' 157.
29. ראה הדין בשיבת המזכירות של ההסתדרות (6/3/1936) בעניין היקפו של דבר הפועלת והמגמה לצמצמו. ארכיון גונים 248A מבלט הגייר החמירה עם פרץ מלחמת העולם השנייה. ראה: ר. אלקלעי, "ועדה ממשלתית- מנדטורית לחלוקת נייר לעתוננים", י. טישלר (עורך), על שטחים ותחנות, ארבעים שנה לאגודת העתונאים בירושלים, ירושלים, 1976, עמ' 291-302. כמו כן: ר. כצנלסון, "לדרכו של דבר הפועלת", דבר הפועלת, י' חגית העשור (13/7/1944), עמ' 113; מכתבה של רחל כצנלסון לחברות המערכת בנושא זה, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 5/8/15; תזכיר בניין ציטוטם הנוספות שהופיעו עם עיתון ידברי מיום 11/8/1940. ארכיון גונים 248A, כ- 41423.
30. ע. פישמן, תנועת הפועלות בא"י 1904-1929, תל-אביב, תרפ"ט, עמ' 100-127. ד. ברנשטיין, "מעמדן והתארגנותן של נשים שבזות ביישוב העירוני בשנות העשרים והשלשים", קתדרה, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 116, 126-130.
31. חיה דורנטית, "הרהורים על דמות הפועלת", דבר הפועלת, י', חוברת העשור (13/7/1944) עמ' 103.
32. ליליה בסביץ, בוועידה השמינית (לעיל הערה 21) עמ' 15.

עבודת האשה היהודייה בחברה המסורתית של מראקש

אלישבע שטרית

הנורמות החברתיות שהיו מקובלות במשפחה המסורתית היהודית של מראקש, לפני התקופה הפרה-קולוניאלית ולפני חשיפתה לתהליכי המודרניזציה (סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים) כמעט ולא יכולות היו להתיישב עם התנאים המאפשרים את עבודת האשה מחוץ לביתה. בין תווי ההיכר הבולטים של המשפחה המסורתית ניתן למנות: פטריארכליות, נישואי בוסר בקרב הנשים וחלוקת תפקידים מוגדרת, לפיה תפקיד הגבר לדאוג לפרנסת המשפחה ואילו מקום האשה בבית. הסטטוס והאוטוריטה הגבוהים ביותר הוענקו לראש המשפחה ואילו האשה והילדים היו בעלי סטטוס נמוך יותר. כמו כן הייתה נוהגת הפרדה חברתית בין נשים לגברים בתוך המשפחה (קל וחומר מחוצה לה) ובת שהגיעה לפרקה, נאסר עליה לצאת מהבית, במיוחד אחרי אירוסיה. מן האמור לעיל ניתן להבין כי בחברה מסורתית זאת לא רצוי היה שאשה תעבוד לפרנסת המשפחה, במיוחד אם היה עליה לצאת מחוץ לביתה ומחוץ למלאח (השכונה היהודית) או לעבוד בין גברים זרים ובכלל זה מוסלמים. ואולם מסתבר כי במציאות החיים היומיומית לא ניתן היה להיצמד לנורמות חברתיות אלה, במיוחד כאשר המצוקה הכלכלית הקשה הייתה מהמאפיינים הבולטים בחיי היהודים של סוף המאה התשע עשרה.

נבהיר סוגיה זו בסיפור הקהילה היהודית של מראקש בסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים, לפני חשיפתה לתהליכי המודרניזציה. כמה טעמים להבאת דוגמה זאת: ראשית, ערב הכיבוש הצרפתי (1912) מנתה הקהילה היהודית במראקש למעלה מ 15,000 יהודים² והייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר במאגרב בכלל ובמרוקו בפרט. על מעמדה זה שמרה עד לראשית שנות השלושים.³ שנית, מראקש שוכנת בפנים הארץ (זו העיר הדרומית ביותר במאגרב) ובהשוואה לקהילות עירוניות אחרות, היא נותרה מרוחקת ומסוגרת בפני השפעות ותהליכים מודרניים שחדרו לערי החוף ולערי הצפון במהלך המאה התשע עשרה. יתרה מזו, בקהילות עירוניות שונות הלך והתרופף במידה כזו או אחרת שלטון "התקיפים" (ראשי הקהל) בקהילה וכאן דווקא הלך השלטון והתחזק.⁴ כלומר מראקש היא דוגמה לחברה יהודית מהדגם הישן, ששמרה על אופיה המסורתי השמרני עד לתקופה מאוחרת יחסית, למעשה עד לשנת 1912.

מספר הנשים העובדות, תחומי עיסוקן, רמת הכנסתן, מצבן המשפחתי וגילן
במצבת העובדים השכירים של יהודי מראקש מראשית המאה העשרים, מופיעים נתונים המראים כי בשנים 2-1901 עבדו 1935 נשים. הן הועסקו במקצועות שונים, ורמת הכנסתן היומית נקבעה בהתאם לסוג העבודה, מיומנותן וההכשרה לה הן נדרשו.

טבלה מס' 1: המקצועות שבהן עסקו הנשים

מספר המועסקות	מקצוע
1030	תופרות
300	סורקות צמר
250	רוקמות נעליים
100	עושות כפתורים
100	שואבות מים
100	טבחיות
30	עושות חבלים
30	שוזרות חוטי זהב
25	כובסות
1935	סה"כ

המקצוע הנפוץ ביותר בין הנשים היה "מקצוע המחט" וספיחיו (שזירת חוטי זהב לרקמת בגדים ונעליים), ואכן מספר התופרות ורוקמות הנעליים (250), עושות הכפתורים (100) ושוזרות חוטי הזהב (30) הגיע ל 1410 נשים. הסיבה למספר הגבוה של העוסקות במקצוע זה (אגב, גם בקרב הגברים מספרם היה גבוה) נעוצה בעובדה שהמוצרים לא נועדו ליהודים בלבד אלא בראש ובראשונה ללקוחות המוסלמים ובמיוחד לכפריים הברברים הרבים שחיו במחוז הדרום. לעומת זאת, שאר המקצועות היו בעיקר לצרכיה הפנימיים של הקהילה, ולכן מספר המועסקות היה נמוך יחסית.

טבלה מס' 2: רמת ההכנסה היומית של העובדות

הכנסה יומית	מקצוע
5-1 פזטה	שוזרות חוטי זהב
1-0.80	תופרות
0.75-0.60	כובסות
0.40	שואבת מים
0.85-0.35	עושה כפתורים
0.30	סורקת צמר
0.30 ל 0.25	טבחית
0.80-0.25	רוקמת נעליים
0.25-0.15	עושה חבלים

רמת ההכנסה הממוצעת של בעלי המלאכה והפועלים הגברים הייתה נמוכה - ממוצע של 20 עד 30 פזטס בחודש, והיא הספיקה אך בקושי לקיומה היומיומי⁵ של המשפחה. הנשים קיבלו

שכר נמוך מזה של הגברים למרות שעסקו במקצועות דומים לאלה של הגברים (שזירת חוטי זהב, תפירה) וייתכן כי זו הסיבה שבגללה העדיפו להעסיק נשים על פני גברים. חלק מהמקצועות גם לא דרשו הכשרה מיוחדת או מומחיות של ממש והם נחשבו ל"עבודות שחורות" (סריקת צמר, שאיבת מים, משרתות, כובסות) ברמת הכנסה נמוכה מאוד. ולמרות זאת, מספר הנשים העובדות לא היה נמוך, אדרבה, אחוז גבוה מכוח העבודה במלאח⁶ היהודי היו הנשים.

בשנים 2-1901 נאמד מספר כלל העובדים "השכירים" במלאח של מראקש ב 5049, בהם 3,114 גברים⁷ ו 1935 נשים. על פי נתון זה, היו הנשים 38.3% מכוח העבודה השכיר. ואולם, בנוסף לנשים ה"שכירות" נמצאו עוד מאות אחדות של נשים "עצמאיות" אשר עבדו בין כותלי ביתן. רובן, כמו השכירות, עסקו בתפירה, רקמה וכו'. היו גם נשים אשר לימדו את מקצוע התפירה והרקמה לנערות צעירות. הערכה נדיבה מדברת על כ- 600 נשים שעבדו בתוך ביתן, הערכה שאינה כוללת את עשרות המשרתות והמייילדות. מן האמור לעיל, ניתן להעריך שמספר הנשים העובדות היה גבוה בהרבה ממספר ה"שכירות" כפי שהוא מופיע בטבלה מס' 1, ומשקלן בתוך כלל העבודה השכירה של המלאח היה גבוה מ 38%.

גילן של העובדות ומצבן המשפחתי: בתחומים אלה, עולה מהמקורות תמונה כללית ביותר, ולמעשה, אין לדעת מתוכם מה הייתה ההתפלגות. עם זאת אין הם מותירים מקום לספק, כי תופעת העבודה בקרב נשות מראקש כללה את כל הגילאים: ילדות קטנות בנות חמש-שש, נערות בנות עשר עד ארבע עשרה, נשים נשואות, רווקות ("מבוגרות") (ואלמנות. סביר להניח כי מספר הנשים הנשואות בקרב העובדות היה גבוה.

מקום עבודת הנשים, כמו המקצוע שבו עסקו, היה פועל יוצא של מעמדן הסוציו-אקונומי. בנות המעמד הנמוך והעניות ביותר עבדו מחוץ לביתן ואילו בנות המעמד הבינוני עבדו בתוכו. זאת ועוד, גם בין מאות הנשים שנאלצו לעבוד מחוץ לביתן אנו מוצאים שלוש קבוצות: האחת - נשים שעבדו בין כותלי המלאח היהודי, השנייה - נשים שעבדו מחוץ לחומות המלאח אבל בקרבתו (בשטח שהפריד בין המלאח היהודי למדינה⁸ המוסלמית) והשלישית - נשים שעבדו בתוך השוק המוסלמי, שהיה מרוחק מהמלאח היהודי. למעשה, ככל שהייתה מצוקת האשה ומשפחתה גדולה יותר, כך היא נאלצה להתרחק מסיביבתה הטבעית. הנשים אשר עבדו בשוק המוסלמי, בתיקון בגדי חיילים בעבור השלטונות המוסלמיים, נמנו על המשפחות העניות ביותר. כך מתאר יוסף הלוי⁹ את הנשים הללו:

בעובדי בשוק המוסלמי, הבחנתי בטור ארוך של נערות ונשים יהודיות צעירות, יחפות וראשן גלוי, עובדות בקונפקציה של בגדי החיילים. הן מקבלות רק 10 או 15 סנטיים בעבור יום של עבודה מפרכת. הסבל הפיזי אינו ולא כלום בהשוואה לסבל הנפשי שנאלצות צעירות רגישות אלה לחוות מאחר שהן ניצבות בפנים גלויות לפני המון רב של גברים מוסלמיים. המוסלמים מאלצים את הנשים ואת הנערות היהודיות לעבוד בפנים גלויות, אסור להן לשים רעלה על פניהן גם אם הן רוצות בכך. וכך הן נמצאות באמצע השוק, חשופות למבטים התמהים של האוכלוסייה הערבית. מוסלמי אחד הודה בפני, כי החשיפה המבזה הזו אין לה אלא מטרה אחת, לאלץ את הנשים להמיר את דתן, כי זו הדרך היחידה העומדת בפניהן אם הן אכן רוצות להימלט מיחס משפיל זה. האין נשים ונערות אלה מגלות גדלות נפש, כשהן ממשיכות לשאת את סבלן ואת מצוקתן בשעה שהמרת הדת מבטיחה להן את החופש, את העושר ואת הכבוד?¹⁰

עבודת האשה כנורמה חברתית

המצוקה הכלכלית, חיי העוני והדוחק של מרבית המשפחות הם הגורמים העיקריים אשר אילצו את האשה לעבוד על מנת להגדיל במעט את ההכנסה המשפחתית. למעשה, להוציא מיעוט קטן של בנות העשירים, נאלצו רוב הנשים במראקש בתקופה הפרה-קולוניאלית, לעבוד בשלב כלשהו של חייהן.

האם הפכה התופעה לנורמה חברתית? האם הוכשרה הילדה או הנערה עוד טרם נישואיה לחיי עבודה בנוסף להכשרתה כעקרת בית? אם כן, האם השפיעה ההפרה של חלוקת התפקידים בין המינים, כפי שהייתה מקובלת בחברה הפטריארכלית, על מעמדה של האשה בחברה המסורתית או על תפקידיה בתוך המשפחה?

עדויות מן השליש האחרון של המאה התשע עשרה מלמדות, שגם בקרב המעמד הנמוך וגם בקרב המעמד הבינוני, הוקדשה תשומת-לב למתן "הכשרה מקצועית" לילדה ולנערה כדי שיוכלו בבוא הזמן לעזור בפרנסת המשפחה. "ההכשרה המקצועית" נעשתה באמצעות "המעלמה" (המומחית). בקהילה היו עשרות נשים, ויש אומרים מאות, מבנות המעמד הבינוני, אשר ריכזו בחצר ביתן קבוצות של ילדות ונערות בנות עשר עד ארבע עשרה ולימדו אותן את רזי מקצוע התפירה, הרקמה, השזירה וכו'. תקופת הלימוד נמשכה שנתיים עד שלוש שנים. לאחר שהבנות שלטו ביסודות המקצוע, הן שימשו שוליות והשתכרו בין 0.50 ל 2 פזטס לחודש. שכן נקבע על פי התקדמותן, מיומנותן ורמת הביקוש בשוק.

המגמה של ההכשרה המקצועית עוד התחזקה לאחר חשיפת הבנות לחינוך המודרני, עם הקמת ביה"ס לבנות מטעם כ"יח (חברת כל ישראל חברים) בשנת 1902. מאז השנה הראשונה לייסוד ביה"ס נתקלו המנהלות בבעיה חמורה של נשירת תלמידות והיו לתופעה זו שתי סיבות עיקריות: האחת - נישואי הבוסר, והשנייה - הוצאת הילדה לעבודה או ללימוד מקצוע. לענייננו חשובה, כמובן, במיוחד הסיבה השנייה ולכן נתעכב על הפתרון שמצאו לה המנהלות.

גם בקרב בני המעמד הבינוני וגם בקרב בני המעמד הנמוך נתפשה ההשכלה הכללית כלימוד היאה לבנות העשירים. לכן לא הצליחו מנהלות בית הספר למשוך אל המוסד את בנות המעמד הנמוך העני ואף לא עלה בידיהן לגרום לבנות המעמד הבינוני להשלים את שנות לימודיהן; כאשר הגיעה הילדה לגיל שמונה-תשע היא הוצאה מבית הספר ונשלחה ללמוד אצל ה"מעלמה" לתקופה של שנתיים עד שלוש שנים. בתחרות בין בית הספר ובין ה"מעלמה" הייתה ידה של ה"מעלמה" על העליונה, ולכן, לאחר זמן קצר, החליטו המנהלות לבצע שינוי יסודי במגמת בית הספר. במכתבה לחברת כ"יח בפאריס בשנת 1904, מסבירה מנהלת ביה"ס את המניעים שהובילו אותה לשינוי בייעודו של בית הספר:

אם הוועד המרכזי מעוניין להמשיך בהחזקת בית הספר לבנות כאן (במראקש) יש צורך לארגן אותו על יסודות חדשים. לדעתי ייעודו של בית הספר לבנות חייב להיות אך ורק למען הילדות העניות. עליו להיות בית ספר מקצועי ולא בית ספר ללימודים עיוניים כלליים.¹¹ צריך להגיע למצב שבו הבנות תבאנה אלינו במקום ללכת ל"מעלמה".¹² [ההרגשה שלי א.ש.] כתוצאה מכך הציעה המנהלת, כי ההכשרה המקצועית תתפוס את מרבית שעות הלימוד: הזמן שאנו מקדישים להשכלה ובכלל זה ללימוד העברית יצומצם לפעמיים עד שלוש פעמים בשבוע [...] בית הספר חייב לשנות את ייעודו ולהיות מעין סדנה מקצועית.¹³ הבנות תלמדנה את המוסר ואת הערכים דרך קוף מחט התפירה ומסרגת הצמר. העניות תבאנה לרכוש מקצוע

מכניס לעתידן ואילו העשירות תרכושנה בו מקצוע להעסיק עצמן בשעות הפנאי¹⁴ [ההרגשה שלי א.ש.]

ואכן משנת 1903 נפתחה בביה"ס סדנה ללימודי תפירה, והייתה לחלק מרכזי בתכנית הלימודים. בכך הפך בית הספר מראשיתו לבית ספר מקצועי.¹⁵ בדרך זאת הוכנה הילדה לחיי עבודה והוכשרה לעסוק במקצועות "מבוקשים" שהבטיחו לה הכנסה גם לאחר שתינשא לאיש. עבודת האשה, בביתה או מחוצה לו, הפרה אמנם את חלוקת התפקידים במשפחה הפטריארכאלית, בתקופה הפרה-קולוניאלית, ועם זאת לא גרמה לשינוי במעמדה של האשה או בתפקידיה המסורתיים בתוך המשפחה: העבודה מחוץ לביתה לא באה במקום המטלות הביתיות אלא נוספה עליהן וכמוהו כרעותה שאינה עובדת, הייתה כפופה למרות בעלה ו "דעתה בין טובה בין רעה לא נשמעה כלל".¹⁶

השפעת המודרניזציה על עבודת האשה:

הגרמנים הקדימו את צרפת בחדירתם הכלכלית לדרום מרוקו, והם הביאו לשינוי משמעותי בכל הנוגע לעבודת האישה, בעקבות החדרת מכונת התפירה. השם "זינגר", שמה של החברה אשר ייצרה את מכונות התפירה הידניות, הוא השם הנרדף שניתן לגרמניה במרוקו על שום המכונה שהייתה לאחד האביזרים החיוניים במרבית הבתים היהודיים. המעבר מתפירת יד לתפירה במכונה הביא לשינויים משמעותיים בעבודת האשה. התפוקה היומית שלה עלתה וכך גם הכנסתה, אך מעל לכל הוציאה המכונה את האשה אל מחוץ לכותלי הבית.

לפני חדירת המודרניזציה עבדו נשות המעמד הבינוני בתוך בתיהן, והבעלים היו אלה שיצרו את הקשרים עם הלקוחות המוסלמים והכפריים הברבריים; הם היו המתווכים, קוני הבדים וכו'. הגידול בתפוקה גרם לכך שהנשים היו צריכות לשנות את שיטת העבודה שלהן. ואכן בהדרגה החלו נשים יהודיות לפתוח מרכזים לממכר בדים, המכונים "קיסריה", מתפרות קטנות ובהן שתיים עד ארבע נשים עובדות. הלקוח פנה ישירות אל התופרת ולעתים קרובות היה יוצא עם המוצר המוגמר. במציאות חדשה זו כבר לא נזקקה האשה לתיווכו של הבעל כי הקשר בינה ובין הלקוח היה ישיר. יתר על כן, לא פעם רכשה בעצמה את הבדים ומהם הציעה ללקוח לתפור את בגדיו. מציאות חדשה זו העניקה לאשה עצמאות שקיומה לא היה אפשרי לפני חדירת המיכון.

שינוי אחר שהשפיע על עבודת האשה קשור להשפעת החינוך המודרני עליה ולחשיפתה למקצועות חדשים שדרשו השכלה כללית. נשים החלו לעסוק בהוראה, בפקידות בבתי מסחר ובבנקים, בכתבנות, בשירותי בריאות (אחיות בבתי חולים) ועוד. כניסתה של האשה למקצועות משרדיים העלתה את קרנה והיא התחילה להיות מעורבת ולגלות עניין הולך וגובר בנושאים הסובבים אותה. כך למשל היא התחילה לקחת חלק בפעילות הציבורית הנוגעת לכלל הקהילה. התקדמותה של האשה בלטה במיוחד כאשר הבעל נשאר קשור למקצועו המסורתי. עבודת האישה הפכה לנומרה חברתית מקובלת עד שלעתים, אם סירבה לעבוד מחוץ לבית, הפך הנושא עילה לגירושין.¹⁷

כמו לפני חדירת המודרניזציה גם עתה הייתה העבודה מחוץ לבית נוספת למטלות היומיומיות של האשה כעקרת בית. ובכל זאת היה בתהליכי השינוי הללו (התרחבות החינוך המודרני בקרב הבנות, הגידול במספר הנשים העובדות מתוך בחירה והכנסת מכונת התפירה), משום מפנה והם חוללו שינוי גם במעמדה של האשה במשפחה. האשה התחילה ליטול חלק בנושאים שעד אז היו בתחום אחריותו הבלעדי של הבעל, כמו למשל חינוך הבנים. ידועים מקרים בהם ניסו נשים לכוון את חינוך הבנים: כאשר בנים העדיפו לימוד בישיבה על פני בתי ספר מודרניים הן לא היססו מלהטיל

עליהם "סנקציות" כלכליות כדי לאלצם לבחור ב"השכלה".

לתופעה זאת בפרט ולשינוי מקומה של האשה במשפחה בכלל התייחס הרב מרדכי קורקוס,¹⁸ אחד מרבניה החשובים של קהילת מראקש. בדרשות השבועיות שנשא בבית הכנסת הגדול של הקהילה הוא הביע את מורת רוחו מהשינויים שחלו בחלוקת התפקידים במשפחה המסורתית. כך, למשל, בדרוש "למעלת הנשים הצדקניות"¹⁹ דיבר הרב על ההבחנה בין אשה "טובה" ואשה "רעה". "טובה" כמה וכמה מעלות: תומכת בלימוד תורה של הבעל והבנים ומעודדת אותם, מוליכה אותם לתלמוד תורה, דואגת לכל מחסורם (קרי, מבשלת, מכבסת וכו'), חסכנית, עובדת מחוץ לבית כדי להביא "טרף לביתה" ומעל לכול כנועה ומקבלת את מרות בעלה "גם אם יחטא לה"²⁰. "הרעה" לעומתה: זו הקובעת בכל ענייני הבית, מפונקת, מסרבת לצאת לעבוד ולעזור בפרנסה, שולטת בבעלה ומשתררת עליו, מתנגדת לו ולבנים אם הם חפצים להקדיש זמנם "ללימוד תורה ותפילה"²¹, מאלצת את הבעל לקנות מוצרי מותרות "כלים של אכילה, של משכב... ורדיו"²² עד שמוציא הבעל מעל ליכולתו ועוד.

תווי ההיכר של האשה "הטובה" המתוארת בדרוש זה עולים בקנה אחד עם אלה של האשה בעולם הישן, זו היודעת לשלב בין העבודה מחוץ לבית ובין המטלות הביתיות הרבות, היא נושאת בעול מבלי לערער או להתלונן, גם אם בעלה "חוטא לה". ואילו ה"רעה", זו שאינה מוכנה לקבל עוד את ההסדר הישן ובכך מערערת את חלוקת התפקידים המסורתיים במשפחה הפטריארכלית, היא במידה רבה תוצר של המודרניזציה. הרב מציע למאזיניו הגברים לקחת להם נשים דווקא מסוג האשה הראשונה, אפילו אם ענייה היא ולהעדיפה על פני "המודרנית המרדנית", גם אם עשירה היא.

לסיכום: תופעת האשה העובדת במראקש הייתה קיימת עוד לפני חדירת המודרניזציה לאזור ושכיחותה לא הייתה נמוכה כלל ועיקר. למרות שלהלכה היא הפרה את חלוקת התפקידים בחברה המסורתית, לא השפיע הדבר על מעמדה של האישה במשפחה בתקופה זאת והיא נותרה כמו רעותה, הלא עובדת, כפופה למרות בעלה. העבודה אשר נבעה, בראש ובראשונה ממצוקה כלכלית נוספה על המטלות הביתיות של האשה.

בתקופה המודרנית לא חלו שינויים מהותיים בהיקף התופעה, ואולם העבודה מחוץ לבית, גם בסביבה נוכרית, הייתה, בהדרגה, לנורמה שאין פסול בה. האשה גם הרחיבה את תחומי עיסוקיה ובנוסף למקצועות המסורתיים נוספו מקצועות "מודרניים". החל להסתמן שינוי גם במעמדה בתוך המשפחה ובתפקידיה המסורתיים ולעתים ערער השינוי את חוסנה של המשפחה המסורתית והביא, בין היתר, לריבוי מקרי גירושין.

הערות:

1. המאמר מבוסס על עבודת דוקטורט "הקהילה היהודית של מראקש בין השנים 1880-1940", אשר נעשתה במחלקה לתולדות ישראל של אוניברסיטת בר אילן (תשנ"ז) בהנחיית פרופ' שמעון שורצפוקס.
2. L'Afrique française, bulletin mensuel du comité de l'Afrique française et du comité du Maroc. אוגוסט 1912 עמ' 326.
3. Adam, Andr, Casablanca, I, Paris, 1972, p. 149.
4. למעלה ממאה שנה שלטה בקהילה משפחה אחת, משפחת קורקוס, (1840-1936), כאשר ראשות הקהילה עברה מאב לבן בשלטון אוטוקרטי ללא מצרים.
5. המטבע שהיה נהוג במרוקו לפני הכיבוש הצרפתי.
6. בדיקת מחירים של מוצרי הצריכה הבסיסיים באותה שנה יכולה ללמד על שכרן הנמוך של הנשים ובה בעת על הצורך שלהן לעבוד בכל עבודה גם אם הכנסתה הייתה זעומה. ק"ג קמח: 0.36 פוטה. כיכר לחם (משקל של 400 גרם): 0.12. ק"ג סוכר: 0.56 ליטר שמן: 0.28. ק"ג אורז: 0.20. ק"ג סולת: 0.15. עוף: 1 פזטה (לק"ג). על כך יש להוסיף 10 פוטס בעבור שכר דירה לחדר. ארכיון כל ישראל חברים (להלן, ארכי"ח) תיק: Maroc XXVII E 411-442, מואיז לוי לנשיא, 30 בדצמבר 1901 ובתיק: Maroc XXVI E 398-416, לוי לנשיא, 10 בפברואר 1902.
7. מלאח - כינוי לשכונה היהודית במרוקו (גטו). על פי רוב היה המלאח מוקף חומה.
8. במניין העובדים הגברים לא נכללו העוסקים במסחר על ענפיו השונים, אלא רק הפועלים השכירים.
9. "מדינה" - כינוי לאזור המגורים של המוסלמים.
10. מורחן יהודי אשר ביקר במרוקו ובכלל זה במראקש, בשנת 1875, בשליחותה של חברת כל ישראל חברים בפאריס.
11. ארכי"ח תיק: France IX A 73 Maroc, יוסף הלוי אל כ"ח בפאריס, 1875.
12. ההדגשה במקור.
13. ארכי"ח תיק: Maroc XXVI E 39, הגבי פלקון לנשיא כי"ח, 23 בדצמבר.
14. הדגשה במקור.
15. ארכי"ח תיק: Maroc XXVI E 398-416, הגבי פלקון לנשיא כי"ח, 23 בדצמבר 1904.
16. בבית הספר לבנים לא חל שינוי דומה.
17. ארכי"ח תיק: Maroc XXVII E 411-442, העלמה קוריאט אל נשיא כי"ח, 30 במאי 1902.
18. ר' אבן דנאן שאול, הגם שאול, פאס, תשי"ט, סי' ד.
19. חד מדייני הקהילה אשר שימש בה כראבי"ד בשנת 1950.
20. קורקוס, מרדכי, "דרוש למעלת הנשים הצדקניות", גדולת מדרכי, תל אביב, תשל"ח. עמ' רכז-רלא.
21. שם, עמ' רכט.
22. שם.
23. שם, עמ' רל.

THE FANYA GOTTESFELD HELLER CENTER FOR THE STUDY OF WOMEN IN JUDAISM

Women in Judaism: Discussion Papers No. 7

“The Work of Her Hands”

Women, Work and Family

Bar-Ilan University
Ramat Gan, Israel 52900

ISSN 1565-0413

April 2001

The Fanya Gottesfeld Heller Center
for the Study of Women in Judaism
tel. 03-5318286
fax. 03-5351233
jwmn@mail.biu.ac.il
website: www.biu.ac.il/js/jwmn

THE FANYA GOTTESFELD HELLER CENTER
FOR THE STUDY OF WOMEN IN JUDAISM

Women in Judaism

Discussion Papers

No. 7

**"The Work of Her Hands"
Women, Work and Family**

Editor: Tova Cohen

Bar-Ilan University